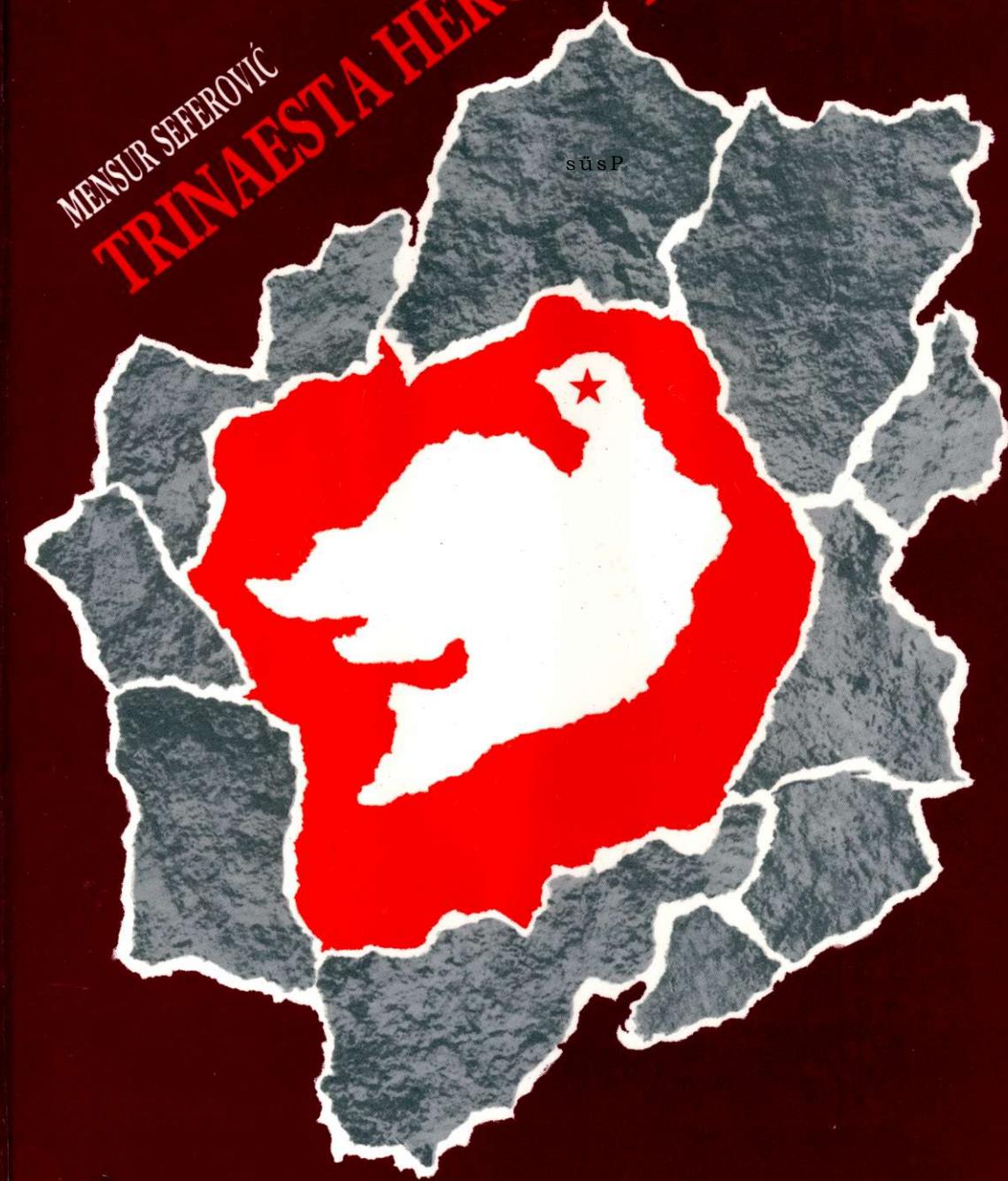

MENSUR SEFEROVIĆ

TRINAESTA HERCEGOVAČKA
NOU BRIGADA

süsP

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR JNA
i ARHIV HERCEGOVINE

Za izdavače:
načelnik mr *Stevan STANOJEVIĆ*, pukovnik, pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost *Ivan MATOVIĆ*, pukovnik i *Zulfikar DŽANKIĆ*

Biblioteka

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
KNJIGA TRISTA DVADESET OSMA

Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije
KNJIGA STO DVADESET ČETVRTA

UREĐIVAČKI ODBOR BIBLIOTEKE

General-pukovnik *Rahmija KADENIĆ*, predsednik, *Ali ŠUKRIJA*, *Risto DŽUNOV*; general-pukovnici: *Milan DALJEVIĆ* i *Dako PUAC*; general-potpukovnici: *Melodije KOTEVSKI*, *Veljko MILADINOVIC*, *Svetozar ORO*, *Zika STOJSIĆ*, *loco TARABIĆ*, *Fabijan TRGO* i mr *August VRTAR*; pukovnici: *Ahmet ĐONLAGIĆ*, *Viktor KUČAN*, *Mišo LEKOVIC*, *Radomir PETKOVIC* i *Rajko SARENAC*, glavni i odgovorni urednik

ODBOR ZA OBILJEŽAVANJE REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG PODREĐENJA, NOB I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U HERCEGOVINI

IZVRSNI ODBOR

Džemal MUMINAGIĆ, predsjednik, *Svetozar ORO*, *Rade GALEB*, *Ante RAMLJAK*, *Danilo BILANOVIC*, *Enver CEMALOVIĆ*, *Zulfikar DŽANKIĆ*, *Jure GALIĆ*, *Tidža KARABEG*, *Danilo KOMNENOVIC*, *Sveto KOVAČEVIĆ*, *Vjekoslav KRIŽANOVIC*, *Bozo MADŽAR*, *Asim PERVAN*, *Ibro ŠATOR*, *Edin CELEBIĆ*, sekretar, glavni i odgovorni urednik *Sveto KOVAČEVIĆ*

UREĐIVAČKI ODBOR ZA MONOGRAFIJU
O 13. HERCEGOVAČKOJ BRIGADI:

Danilo KOMNENOVIC, predsjednik, *Lazar CVORO*, *Krsto DABOVIĆ*, *Drago ĐUKANOVIĆ*, *Milan GRK*, *Milan KNEŽEVIĆ*, *Milorad KUJACIĆ*, *Fadil NUMIĆ*, *Luka RATKOVIĆ*, *Salko REPEŠA* i *Drago VUKOVIĆ*

Urednik

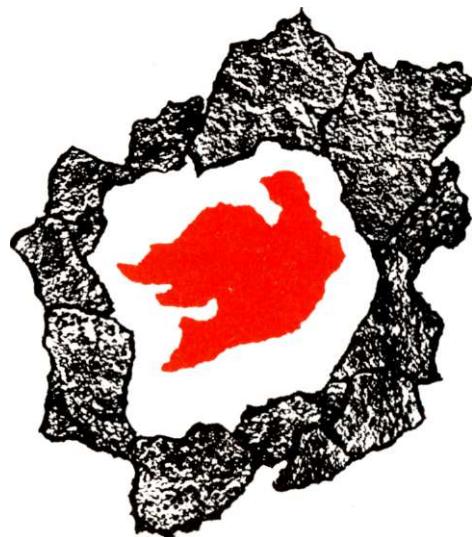
Snežana TMUŠIĆ, profesor

Recenzenti

Danilo KOMNENOVIC, general-potpukovnik
Zika STOJSIĆ, general-potpukovnik

MENSUR SEFEROVIĆ

TRINAESTA
HERCEGOVACKA
NOU BRIGADA

Beograd, 1988.

UDK 355.486(497.1) 13. hercegovačka NOU brigada

SEFEROVIĆ, Mensur

Trinaesta hercegovačka NOU brigada / Mensur Seferović. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1988 (Beograd : Vojna štamparija). - 351 str. ; 24 cm

Tiraž 2000 primeraka.

a) Brigade u NOR - Trinaesta hercegovačka udarna

U ovoj monografiji prikazan je ratni put 13. hercegovačke NOU brigade od njenog formiranja 14. maja 1944. u Hercegovini do maja 1945. u Sloveniji kada je brigada završila svoj pobedonosni put ka slobodi. Knjiga je i priča o ljudima, o običnim borcima i starešinama, o patnjama i stradanjima, ali i o veri u budućnost i u pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Dokumentovana je brojnim fotografijama iz rata, faksimilima dokumentata, skicama. U prilogu sadrži spiskove starešinskog sastava i boraca koji su prošli kroz brigadu i tako dali značajan doprinos u pobedonosnom pohodu brigade ka slobodi i konačnom oslobođenju zemlje.

Umjesto predgovora

»... Autorov projekt ove monografije prihvaćen je početkom 1983. od Odbora za pisanje ove knjige, poslije rasprave i sugestija njegovih članova. Tako se kristalisala idejna osnova ove publikacije.

Mora se istaći da je pisac ove monografije obavio veoma široko istraživanje raspoloživih arhičkih fondova, da je koristio relevantne istorijske publikacije, te da je, oslonjen na te dokaze, izveo svoju rekonstrukciju svih bitnih komponenata ratnog života ove brigade. Uz te autentične izvore autor je u tom pregnuću koristio brojne zapise, sjećanja i svjedočenja širokog kruga svojih saboraca s ratnog puta Brigade. Tako se u ovom poslu angažovalo mnoštvo četnih, bataljonskih i brigadnih rukovodilaca ove jedinice, koji su se rado odazivali i dali dokaza o svome raspoloženju da do prinesu u pisanju ovog istorijata. Prema tome istoriografski pristup u izradi monografije je nesumnjiv što potvrđuje i bogat naučni aparat. ..

.. . Ovo kazivanje, za razliku od dijela naših publikacija ove vrste veoma produbljeno i cijelovito zahvata, pored vojne aktivnosti, tokove i procese unutrašnjeg života Brigade. Za čitaoca je posve jasno predstavljen postojan i plodan tok vaspitno-obrazovne aktivnosti u jedinicama, u kojima su borci i starješine sticali jedinstvene poglede o ciljevima NOP-a i njegove vojske i normama ponašanja u borbi za ostvarenje tih ciljeva. Nosioci ovakvog preobražaja zaostale ljudske svijesti, vidno se ističe, bili su komuniti i skojevci a organizatori aktivnosti su štabovi preko svoje vojne i političke strukture. Intenzitet u procesu ovog ratnog školovanja narastao je pojačanim prilivom i zarobljenika iz neprijateljskih jedinica i organizacija. . . To što će ovi manje ili više posrnuli ljudi postati ravnopravni borci i u Brigadi naći svoj pravi put u život veliki je uspjeh i dokaz vaspitnog i demokratskog duha u redovima ove jedinice...

... Erudicija, darovitost, stvaralački zanos, te bogato iskustvo autora u literarnom stvaranju i oblikovanju pisane riječi manifestuju se u ovom monografskom djelu na respektivan način. Srećna je okolnost da je naš pisac lično i neposredno doživio i zapamtio ratni život Trinaeste. Pročitanjem ovog rukopisa doživljava se i prava ratna proza koja, tu i tamo, i epski zazuvi. Takvim stilom, pitkim i zanimljivim, opisana surova ratna zbiljanja ljepe se doživljavaju i čitaju. Nalazim da je ovo posebna vrijednost ovog rada koji će kao knjiga stići popularnost i čitalačku bazu. Jedino tome neće pogodovati redovno predugo složena rečenica... «

Iz recenzije Danila Komnenovića

... Drug Seferović je uspeo da ispriča osnovna obelejja brigade i njenog boračkog sastava, veštinu vođenja u borbi i njen ukupni doprinos oslobođilačkoj borbi tokom svog, kako kaže autor, 365 dana dugog postojanja i ratovanja...

... Uspeo je da verno oslika, ispriča i prikaže sve događaje koji su se dešavali u brigadi i sa brigadom, uzimajući uvek u obzir i susedne jedinice i da dà odgovarajuće ocene o njihovim uspesima i neuspesima, uz rastanjima i padovima, ne propuštajući ništa značajnije bez obzira na to da li se radi o dobrim ili lošim primerima i na našoj i na neprijateljskoj strani ..

... Autor je ne samo uspeo da ispriča mukotrplno stvaranje brigade i bratstvo i jedinstvo nego je ovim i ovakvim tekstom dao i nešto više od onoga što obično monografije daju. On nije pisao samo hronologiju događaja preuzetih iz operativnih dnevnika i izveštaja, već je u tekstu dao dosta prostora i preživelim borcima i rukovodiocima da kažu i iznesu svoja viđenja, a i sam je svojim stilom pisanja doprineo da to bude jedna od boljih napisanih monografija o našim ratnim jedinicama... «

Iz recenzije Zike Stojšića

Prvo poglavje

Formiranje brigade i prve borbe

(maj - jun 1944)

Uvijeme kada je 4500 vojnika njemačke 369. legionarske divizije, četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa i 9. ustaško-domobranskog posadnog zdruga svojim uzastopnim napadima pokušalo da znatnije oslabi borbene mogućnosti 3000 boraca 29. hercegovačke NOU divizije i partizanskih odreda u istočnoj Hercegovini, kako bi, u slijedećim zamašnjim operacijama u ljeto 1944. oslobođile komunikacije koje od Mostara vode ka Jadranu i Crnoj Gori i, na taj način, učvrstile šire dubrovačko zaleđe i spremnije dočekali eventualno savezničko iskrčavanje, Štab 29. hercegovačke divizije obavijestio je 14. maja 1944. svoje tri brigade na položajima oko Nevesinja, Gacka i Bileće da se, prema direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, formira 13. hercegovačka NOV brigada, naznačivši je odmah udarnom."

Dva dana kasnije, 16. maja, kuriri su prenijeli određenije poruke vojnog i političkog rukovodstva Hercegovine: prvom porukom² je Štab Divizije zahtijevao da 11. hercegovačka NOU brigada svoj 4. bataljon predala komandantu 13. brigade Danilu Komnenoviću³ dotadašnjem komandantu 12. hercegovačke NOU brigade, da Štab nove, četvrte po redu, hercegovačke brigade »kroz pola sata kreće za Stare Duliće, gdje treba da dođe 4. bataljon najhitnije«, a drugom porukom⁴ je Oblasni

²> Naredba br. 465 Štaba 29. NOU divizije od 14. maja 1944. o formiranju 13. hercegovačke NOU brigade (original, pisan na mašini, latinicom, Vojnoistorijski institut, (dalje VIII), Beograd, Arhiva NOP-a, k. 1143 A, fascikla 10, dok. 5/1); U orepacijskom dnevniku 29. hercegovačke divizije pogrešno je upisano da je 13. juna 1944. »izvršeno svećano formiranje 13. brigade«. Bila je to prva brigadna smotra, tj. formiranje 13. brigade označava samo jedan datum - 14. maj 1944., (VII, ANOP-a, k. 1043 A, f. 8, dok. 7); U relaciji Štaba 29. divizije od 21. jula 1944. takođe je pogrešno napisano da je »na dan 13. juna o. g. formirana XIII hercegovačka brigada« (VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 7, dok. 1); U Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (VII, tom II, knjiga 12, dok. 208), isto tako, u fusnoti, piše da je »Štab 29. NOU divizije 14. maja obavijestio svoje jedinice o naredbi Vrhovnog štaba o formiranju XIII NOU brigade i odredio vršioće pojedinih funkcija u štabu brigade«, a zatim, pogrešno, da je »Brigada formirana 25. maja 1944. u Solakovoj Kuli, od 4. bataljona 11. hercegovačke NOU brigade i Mostarskog NOP odreda«, daje »popunjena 13. juna 1944. bataljonom 'Savo Bešović' Južnohercegovačkog NOP odreda«.

²> VII, ANOP-a, kut. 1143, fas. 7.1. dok. 4.

³> Narodni heroj, general-potpukovnik JNA u penziji, rođen u selu Poplatu kod Stoca 1915. Krajem rata komandant Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a. Član KPJ od 1942. Uoči penzionisanja bio je načelnik uprave u SSNO i načelnik štaba armije, završio WA JNA. Nositelj Partizanske spomenice 1941, član Savjeta SR BiH. Živi u Beogradu.

⁴> VII, ANOP-a, film 7, Institut za radnički pokret u BiH, str. 623-624. I Uglješa Danilović, član PK KPJ za BiH, u svojoj III knjizi »Sjećanja-članci i ratni dnevnik« (izdanje Vojnoizdavačkog i novinskog centra u Beogradu i sarajevske »Svjetlosti«, 1987. godine), na str. 452, pored ostalog, piše (3. maja 1944. u selu Velimlju) da će se formirati »Mostarska brigada od Mostarskog odreda i jednog brigadnog bataljona«, a na str. 455:

komitet KPJ za Hercegovinu upoznao Mjesni komitet KPJ za Mostar da se na tromedi Konjica, Nevesinja i Mostara organizuje i razvija 13. brigada, da su »stab te brigade i jedan bataljon 29. divizije« upravo toga dana »već krejuli na sektor«, da će se »sa formiranjem Mostarske brigade«, kako je prema toj poruci nova jedinica trebalo da se zove, »popraviti situacija na tom sektoru, a isto tako biće omogućena mnogo čvršća i solidnija veza« sa mostarskom partijskom organizacijom radi »izbacivanja ljudi i materijala« iz tog nepresušnog partizanskog mobilizacionog izvořišta u okupiranom gradu, odnosno da će tom vezom neposredno rukovoditi zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac nove brigade, Novak Andelić,⁵¹ politički radnik iz trebinjskog sreza.

Dvije direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ

Na takvu borbenu i moralnu uzajamnost i revolucionarno uzrastanje grada i njegovog najisturenijeg udarnog jezgra, Mostarskog bataljona, koji je od septembra 1941. uzrastao kroz borbe na širem području Boračkog jezera u sjevernoj Hercegovini, a zatim kao 3. bataljon 10. hercegovačke NOU brigade u bitkama na Neretvi i Sutjesci, tokom ratnih dana, podsticao je i usredsređivao i vrhovni komandant, Josip Broz Tito, kao što je to na upečatljiv način obilježio i 8. oktobra 1943,⁶⁰ kada je u Jajcu, poslije iscrpnog izvještaja političkog komesara Mostarskog bataljona Envera Ćemalovića,⁷¹ postavljenog od 14. maja 1944. za političkog komesara 13. hercegovačke NOU brigade, potpisao naredbu da se Mostarski bataljon stavlja pod njegovu neposrednu komandu, tj. pod Vrhovni štab NOV i POJ.

Pošto je u naredbi od 8. oktobra 1943. ukazao na to da je zadatak Mostarskog bataljona da svoju popunu vrši »mobilisanjem ljudstva sa mostarskog područja i iz oblasti gornje Neretve«, da Vrhovni štab »sa prerastanjem bataljona namjerava formirati Mostarsku brigadu, na tom za nas vrlo važnom sektoru«, da se »sa prerastanjem i vojno-političkim učvršćenjem bataljona« otpočnu »partizanske akcije u dolini rijeke Ne-

»13. maj 44, Danić. Prije dva dana prisustvovao sam sastanku Štaba divizije. Donesena je odluka da se formira Mostarska brigada, koju sačinjavaju dva bataljona Mostarskog odreda i 4. bataljon 11. brigade...« Na str. 260 (25. maja 1944) piše da se Konjički bataljon (Mostarskog odreda) rasuo, a potom (str. 467) da se Odred prebacio preko pruge i da je u borbi s neprijateljem »domaće ljudstvo dezertiralo« i da se tako rasuo Konjički bataljon, a zatim: »Odred se danas sveo na Mostarski bataljon koji broji oko 100 boraca. Poginulo je oko 46 ljudi, gotovo sve Mostarci. Ovo je treća nesreća koja zadešava ovo ljudstvo. Prvo pogibija od četnika na Borcima 1942., Sutjeska i najzad ovo. Ovome se još može dodati pogibija 25 omladinaca lanjskog ljeta kad su se probijali prema 10. brigadi.«

⁵⁵> Roden u selu Dubočani 1922. kod Trebinja, srednjoškolac, član KPJ od 1941, nosilac Partizanske spomenice 1941, od 15. oktobra do kraja decembra 1944. vodio zabilješke (koje je sačuvao) o radu KPJ i Skoja u 13. brigadi. Živi u Sarajevu.

⁶⁰> »Naredba se nalazi u Arhivu CK SKJ« - piše u 104. napomeni knjige Envera Ćemalovića »Mostarski bataljon«, koja je objavljena početkom 1986. u izdanju Odbora za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta NOB-a, Mostar. Naredba je objavljena na 279. strani knjige.

⁷¹ General-pukovnik avijacije u penziji, rođen u Mostaru 1920, član KPJ od 1941. Nosilac Partizanske spomenice 1941. Krajem rata bio politički komesar vazduhoplovne divizije, a uoči penzionisanja komandant RV i PVO i pomoćnik saveznog sekretara za narodnu odbranu za RV i PVO. Završio Fakultet avijacije, Kurs operativike JNA i Komandnoštabni kurs u SAD, član Savjeta SR BiH, živi u Beogradu.

retve, povezujući se sa susjednim partizanskim jedinicama«, pri čemu je trebalo »održavati stalno vezu sa Mostarom, izvlačiti borce i razvijati obavještajnu službu«, nekoliko mjeseci kasnije, 30. marta 1944.⁸⁾ Vrhovni štab NOV i POJ poslao je direktivu Štabu 29. divizije u kojoj je zapisao još jednu stranicu o novoj 13. brigadi:

»Oblast u zahvatu srednje i gornje Neretve nije vojnički i politički organizovana. U ovom pogledu vi ćete na taj sektor izdvojiti potrebne snage. Od tih snaga i Mostarskog bataljona formiraćete jednu jedinicu - brigadu (XIII) kojoj ćete dodijeliti operativno područje: Nevesinje - Mostar - Konjic - Planina - Obalj. Tu ima muslimanskog i srpskog življa koji je pod našim uticajem. Ispoljavanjem vaših snaga i postavljanjem čvrste vojne oblasti mobilisaćete na tom sektoru prilične snage. Sa tom jedinicom uputite i političke radnike«.

Skrećući pažnju na važnost tog sektora, da tim krajem prolazi mostarska pruga i komunikacija Mostar - Nevesinje - Kalinovik, da je »prva danas od prvenstvene važnosti za neprijatelja, dok druga to može postati sutra«, da je preko tog sektora »jedino moguća veza naših istočnih i zapadnih oblasti«, da je ta veza do tada »bila vrlo spora i nesigurna«, ali da »od sada taj problem brzine i sigurnosti mora biti rješen od vas«, da se na »sektoru Planine nalazi veliki broj muslimanskog življa koga treba prihvati i uvesti u naše jedinice«, da je »sektor Hercegovine i po prostranstvu velik, a i ljudske rezerve nisu iscrpljene« - vrhovni komandant predviđao je sav značaj nove hercegovačke brigade i njenog operativnog područja, pa i to da bi u Hercegovini upornim radom »bilo mjesta za razvoj ne samo jedne jake divizije, nego čak i jednog lakog udarnog korpusa«.

Koliko su naredba Vrhovnog štaba od 8. oktobra 1943. i direktiva od 30. marta 1944. bile dalekosežne, podsticajne i usmjeravajuće za Mostarski bataljon i 29. diviziju, a ujedno koliko su štabovi u svojim procjenama i odmjeravanjima značaja teritorije na kojoj je trebalo da dejstvuju jače snage bili podudarni i usklađujući, ukazuju i naredba Štaba 29. divizije Mostarskom bataljonu 21. februara 1944,⁹⁾ izvještaj Mostarskog partizanskog odreda od 16. marta 1944.¹⁰⁾ i pismo koje je komandant 29. divizije, pukovnik Vlado Segrt, poslao sa položaja članovima Štaba 29. divizije 17. marta 1944.¹⁰⁾

»Prvom polovinom mjeseca marta imamo namjeru na vaš sektor uputiti jednu našu brigadu, pa će ona skupa sa vama da dotuče te bande i pojača mobilizaciju, pa će se možda stvoriti uslovi da se od vašeg bataljona i novomobilisanih stvari i formira nova brigada«, pisao je Štab 29. divizije Mostarskom bataljonu 21. februara 1944. Nepun mjesec dana kasnije, 16. marta, Štab Mostarskog partizanskog odreda, očekujući najavljenu brigadu, piše Diviziji: »U slučaju kada bi ta brigada prilikom svog dolaska uspjela formirati jedan bataljon, tada bi mi imali brigadu od oko 600 boraca, jer bi se sav teren Planine i Župe mogao mobilisati«.

⁸⁾ U originalu direktive Vrhovnog štaba od 30. marta 1944, koju je potpisao Tito, perom je dopisan broj »13« (brigade), VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 2, dok. 25.

⁹⁾ VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 1, dok. 38.

¹⁰⁾ Zbornik NOR, IV/23, dok. 88.

U) Zbornik NOR, IV/23, dok. 90.

Sutradan, 17. marta, Vlado Šegrt javlja sa položaja o prilikama na sektoru Trebinje - Vilusi - Grahovo, udaljen stotinu i više kilometara od Mostarskog partizanskog odreda i piše:

»Mišljenja sam da ne treba više čekati i odlagati formiranje XIII brigade, no što prije ovo uraditi. Ovo govorim iz dva razloga: prvo što odredi (Južnohercegovački i Sjevernohercegovački) imaju po 4 prilična bataljona i ne pokazuju dovoljno zauzimljivosti za mobilizaciju... Drugo, potrebno je radi političkog efekta na mase u Hercegovini i što će se sa ovim borcima 90% više raditi kako politički tako i vojnički. Mislim da bi najzgodnije bilo njezino formiranje u Dabru. Ukoliko se složite za formiranje XIII brigade nemojte nipošto da manja bude od 400 boraca, bez obzira koliko će ostati brojno stanje u odredima«.

Kada se Vojo Kovačević,¹²⁾ rukovodilac Politodjela 29. divizije, sa četom 12. hercegovačke brigade vraćao iz Drvara, noseći i direktivu Vrhovnog štaba NOV i POJ od 30. marta u kojoj se govori i o formiranju 13. brigade, kolonu je u samu zoru 13. aprila 1944. kod sela Džepi dočekala zasjeda Mostarskog bataljona Mostarskog partizanskog odreda i, zbog obostrane neobaviještenosti, započela je kratka i žestoka borba. Obućeni u ruske uniforme i sa ruskim mašinkama, prepuni municije, kada im je prethodnica bila propuštena pored zasjede kojom je rukovodio komandant bataljona Ahmed Pintul, borci iz napadnute kolone brzo su zalegli i, osipajući gustim rafalima iz svojih automata »dobosara«, krenuli ka zasjedi. Propuštena prethodnica je takođe napala s leđa zasjedu, koja je ubrzo izgubila mitraljesca, jednog borca i komandanta Ahmeta Pintula,¹³⁾ mostarskog proletera i bombaša u borbama oko Prozora, na Porimu i Sutjesci. Među četvoricom ranjenih »Rusa«, bio je i Vojo Kovačević, ranjen u grudi i u ruku.

U to vrijeme je Štab 29. divizije (4. aprila)¹⁴⁾ obavijestio Mostarski partizanski odred da, zbog angažovanja svojih snaga ka Trebinju i Crnogorskom primorju, nije mogao u martu, kao što je ranije javio, poslati jednu brigadu na njegovu teritoriju, a zatim je pukovnik Rade Hamović, načelnik Štaba, zastupajući komandanta Divizije, zapisao da u Hercegovini imamo »ostatke četnika u rasulu« i 29. diviziju »od 3000 boraca sa odredima sa preko 100 automatskih oruđa i 15 samo teških bacača«, da je to upečatljiv primer da se uspješnim rukovodstvom može mnogo postići, pominjući i to da je samo u »mjesecu martu ove godine ova divizija vodila više uvijek uspješnih borbi i ubila 310 Švaba i 53 četnika, zarobila 34 četnika, 7 puškomitrailjeza, 9 mašinki, 1 bacač... «

Krajem aprila je Štab 29. divizije na Divinu razmotrio direktivu Vrhovnog štaba od 30. marta 1944. koju im je predao Vojo Kovačević, a zatim je Vlado Šegrt upoznao Štab 2. udarnog korpusa o zadacima koje je Vrhovni komandant postavio 29. diviziji, među kojima je bilo i formiranje 13. hercegovačke NOU brigade.¹⁵⁾

¹²⁾ Narodni heroj, general-pukovnik u penziji, član KPJ od 1934, živi u Beogradu.

¹³⁾ Narodni heroj, bravar, rođen u Mostaru 1922, član KPJ od 1943, u Mostarskom (Kočićkom) bataljonu od 1941.

¹⁴⁾ VII, ANOP-a, kut. 1144/1, fas. 2, dok. 29.

¹⁵⁾ Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka divizija«, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd, 1979, str. 226.

Odmjeravanja na borbenim položajima

Članovi štaba 13. brigade u formiranju i 4. bataljon, čiji su gotovo svi vojni i politički rukovodioci i mnogi od njegovih boraca prošli kroz ofanzive na Neretvi i Sutjesci kao rukovodioci i borci 4. bataljona 10. NOU udarne brigade, a zatim uli. hercegovačkoj brigadi kao njen 4. bataljon, krenuli su sredinom maja 1944. ka Mostarskom partizanskom odredu. Da su te dvije jedinice prvo jezgro nove hercegovačke brigade Štab 29. divizije obavijestio je 2. udarni korpus 21. maja 1941.,¹⁶⁾ upravo u jeku neprijateljeve »majske ofanzive«, napominjući da već mjesec dana, od polovine aprila do toga dana jedinice 369. legionarske divizije, u narodu i među borcima poznate kao »Vražje«, koje su smijenile njemačku 7. SS diviziju u Hercegovini, uz neposrednu saradnju ustaških i pretežno četničkih snaga, neprekidno napadaju »opštim ofanzivama na nas i slobodnu teritoriju Hercegovine«, pokušavajući da razbiju jedinice 29. divizije, da su bila četiri opšta napada - 25. aprila, 1. i 2. maja, 6. i 7. maja, i od 12. do 15. maja, ali da neprijatelj nije imao uspjeha.

U borbama koje su vođene u aprilu, kada je 718 neprijateljevih vojnika izbačeno iz stroja, i u višednevnim okršajima u prvoj polovini maja, borci i rukovodioci ispoljili su više nego ranije »udarnost i potuzdanje«, u čemu je mnogo značila i prva neposredna saveznička pomoć. Ali, na kraju neuspjele ofanzive borci su imali prosječno »po 10 metaka na pušku, ispod 80 metaka na mitraljez, a po jednu ili nijednu bombu«.

U tom borbenom odmjeravanju sa protivnikom na teritoriji Hercegovine, istočno od Neretve i prema granici Crne Gore, kada su od 15. maja 1944. jedinice 29. divizije prešle u protivnapad ne dozvoljavajući neprijatelju da se »pribere za novi položaj«, učestvovali su i 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog partizanskog odreda. On će se priključiti 13. brigadi na dan njenog prvog postrojavanja na Divinu, 13. juna 1944.¹⁷⁾

Kada je u vrtlogu najžešćih borbi, 2. maja 1944. formiran Operativni štab Grupe bataljona radi razbijanja udruženih neprijateljevih snaga oko Nevesinja, Bileće i Gacka, u njenom sastavu, pored još dva bataljona, bili su 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović«, o čijoj borbenosti govori i komanda četničkog Nevesinjskog korpusa: kako se 4. maja njena 1. brigada »rasula ostavivši komandanta u zaštitnici sa svega 5 boraca«, kako je i »2. nevesinjska brigada dobila levu bočnu vatru posle povlačenja 1. brigade, a u isto vreme dobija i desnu bočnu vatru, kao i napad u leđa od boljševika, koji su se prebacili preko Dabar-skog polja i Trusine«, kako je borba bila očajna i jedino blagodareći požrtvovanosti i borbenosti potporučnika Šipovca »brigada se nekako izvukla«. Dva dana kasnije, 6. maja, komanda je u svoj dnevnik zapisala da je »posle devetočasovne borbe p. poručnik Šipovac izvršio napad u 16 č. i sa Štabnom četom jurnuo na juriš gde je junački poginuo pogoden u glavu«.¹⁸⁾

¹⁶⁾ VII, ANOP-a, kut. 1143, fas. 11, dok. 30.

¹⁷⁾ VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 8, dok. 7.

¹⁸⁾ Zbornik NOR, IV/25, dok. 18 (fusnote).

Operativni štab Grupe bataljona javio je 4. maja 29. diviziji kako su borci dotukli četnike, a Švabe odmah ujutru pobegle u Nevesinje: »Nevesinjski četnici dobro su ošamareni ovom akcijom, te su u bježanju pričali da više nikada neće kretati u borbu protiv partizana. Mobilisali su i poveli u borbu pod parolom da je opšta ofanziva kao 1942. godine i da će partizani sigurno biti protjerani za Bosnu, a oni koji ne učestvuju u toj ofanzivi smatraće se partizanima ili simpatizerima za koje je - po pismenom naređenju 'vojvode' Petra Samardžića - najmanja kazna smrt. Mi ćemo i dalje da bijemo i tučemo četničke bande i nećemo im dati nigdje mira - naš je duh u ofanzivi«.¹⁹¹

Tri dana kasnije, 7. maja,²⁰² 11. brigada obavijestila je Štab 29. divizije da su bataljoni pod njenom komandom, među kojima i njen 4. bataljon i bataljon »Savo Belović«, potukli do nogu opkoljene četnike, da se iz zaplijenjene četničke arhive vidi kako jedna naša desetina uspejava da potisne čitav njihov bataljon a zatim: »Kako izgleda, četnički plan za čišćenje teritorije Hercegovine je potpuno osuđen i vjerovatno je da neće ponovo pokušati sa napadom«.

Nikada, valjda, kao tih majske dana sa Gatačkog i Nevesinjskog polja nisu istovremeno i tako udruženi, jedni pored drugih, krenuli njemački legionari, četnici i ustaški milicioneri, njih 2000, ali nisu ni tako brzo bili rastrojeni ni obezglavljeni kao tada: već 2. maja, napadnuti zdesna i iz pozadine, sa visova, kamenih greda i proplanaka, isprepadići, strmoglavlili su se na svoje polazne položaje.

Kada su komandant 12. hercegovačke NOU udarne brigade Danilo Komnenović i komandant 2. bataljona te brigade, Milorad Kujačić, neposredno poslije razbijanja neprijateljevih uzastopnih napada na prostoru Bileće, Lastve i Grahova, razbili u neočekivanim napadima i zasjedama i dvije četničke brigade Nikšićkog i Trebinjskog korpusa, te bili određeni za komandanata i zamjenika komandanta 13. brigade, 4. bataljon 11. brigade i bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog odreda progonili su nevesinjske i stolačke četnike na Trusinskom polju, a na Dabarskom polju su razmontirali i osposobili mitraljez sa prisilno spuštenog njemačkog aviona »meseršmit 109«.

Tada, 13. maja, bataljon »Savo Belović« je na Hrgudu, koji je svojim visovima i kamenim gromadama stražario iznad starog grada Stoca, dočekao četu legionarskog stolačkog garnizona i njihove četničke saradnike iz Stolačke brigade. Bili su na nišanu boraca u opancima samo jedne čete, čvrsto zasjeđlim na kamenim čukama, odakle je samo jedan vod partizana i 8. maja, uz neposrednu podršku seljaka, sjurio četnike u Stolac i onemogućio ih da njemački garnizon oslobose stalnih partizanskih predstraža i njihovih mitraljeskih rafala. Sa Hrguda je tog ljeta iz mitraljeza usred grada ubijen ustaša, a i njemački oficiri su dobro upamtili to istaknuto partizansko uporište, poput tri njemačke borbene grupe (350 vojnika i 150 četnika), kada su krenuli ka tom partizanskom položaju.

»Trinaestog maja preduzeta je, po naređenju divizije, akcija na plato Hrgud; vođa je bio kapetan Funke, komandant 2. diviziona 369. ap.«,

¹⁹¹ VII, ANOP-a, kut. 1143, f. 10, dok. 48.

²⁰² VII, ANOP-a, kut. lire, f. 11, dok. 2.

stoji u hronologiji pokreta i dejstva njemačke 369. legionarske divizije. »U početku se išlo dobro naprijed i jedinice su dostigle naređenu liniju. Ali pri ponovnom pokretu četnici nisu htjeli da nastave zajedničku akciju. Grupa Hercner bila je napadnuta, kuriri više nisu mogli da je nađu i nije se znalo šta je s njom. Ona je bila, kao što se kasnije ispostavilo, nabačena na strme padine i odbačena preko njih. Ostale dvije grupe ostale su priljepljene ispred jedne linije bunkera. Na žalost, domet lakih poljskih haubica koje su ostale daleko u dolini nije više bilo dovoljan da efikasno pomogne«.

Iako je kapetan Funke obrazovao kružnu odbranu, dobro je proteklo i odljepljivanje, sve je bilo »u redu dok nije nastupio mrak kad je počela strašna pucnjava«. Četnici su počeli da »pjevaju svoje neke ratničke pjesme i polaze samostalno u akciju«, a njemačka policijska jedinica, »pod uticajem za njih potpuno nove situacije, takođe se pokreće«, ali »zapovijesti se ne izvršavaju, tako da i posljednjoj grupi ne preostaje ništa drugo nego da joj se naredi da siđe dolje«. Tog puta su se »mogli osloniti na četnike«, jer »oni poznaju staze koje u vidu serpentina vijugaju u dolini«, gdje su »oko ponoći trupe, izuzevši mnoge nestale, sišle opet u Stolac, umorni, siti borbe i zbunjeni«.²¹

Hrgud i njegove borce zapamtilo je i komandant 369. divizije, general-lajtnant Fric Najdholt, njemački artiljerijski oficir iz 1909. godine, koji je na tu dužnost došao kao komandant 322. puka koji se borio na ruskom frontu kod Volhova, jer je i on izjavio da su se »partizani ugnezdili u bregovima oko Stoca i gađali nas tako da smo imali stalno teške gubitke, naročito ako smo izlazili na padine bregova oko Stoca«, pa se zbog toga »dugo dogovarao sa svojim generalštabnim oficirima Bussmanom, generalštabnim majorom Dujićem i poručnikom Kurzom, šta bi se moglo činiti«.²²

U Stolac se nisu vratila sa strmih padina Hrguda 32 njemačka vojnika i 3 četnika. »Mrtve nisu mogli sve pronaći, jer je nemoguće bilo spustiti se do njih«, pisao je Južnohercegovački partizanski odred 29. divizije 16. maja o borbi bataljona »Savo Belović«.²³

Vojnici kadrovske vojske

Bilo je to u danima kada je komandant 13. brigade, Danilo Komnenović, s ostalim članovima svoga štaba i 4. bataljonom krenuo iz rejona Gacka ka Župi konjičkoj, gdje je trebalo da se sastane sa Mostarskim partizanskim odredom i, objedinjeni s njim, kao 13. brigada, započnu svoje prve akcije na teritoriji sjeverne Hercegovine.

Tu kolonu prekaljenih boraca, vojnika kadrovske vojske, vodio je major Danilo Komnenović, o kojem je politički komesar 29. divizije, Dragiša Ivanović, u izvještaju političkom komesaru 2. udarnog korpusa zapisao da se »drug Danilo Komnenović, prema dosadašnjem rukovođe-

²¹> Zbornik NOR, IV/25, dok. 96, (fusnota).

²²> VII, NJA, kut. 18/1, fas. 4, dok. 52, zapisnik o saslušanju Frica Najdholda, general-lajtnanta, sačinjen u Vojnom судu beogradskog garnizona 3. maja 1946. Strijeljan kao ratni zločinac.

Zbornik NOR, IV/25, dok. 28.

tako je i za zamjenika komandanta 13. brigade, tadašnjeg komandanta 2. bataljona 12. brigade Milorada Kujačića, koji je takođe bio u koloni prvog jezgra brigade u formiranju, komesar Divizije zapisao da je »energičan komandant« i da će se »moći ospasobiti za komandanta brigade kada se bude naša vojska još više omasovila«.³⁰¹

Partijski rukovodilac brigade, Novak Andelić, čiju su porodicu mađarski fašisti strpali u logor, a zatim protjerali u Šumadiju, strpljiv i razložan sabesjednik i u razmatranjima najdramatičnijih zbivanja, komunista koji je sticajem srećnih okolnosti izbjegao strijeljanje u zatvoru »vojvode« Petra Baćovića, ovog puta na prvom predahu kolone u rasutim bjelimičkim zaseocima bio je u novom iskušenju: intendant, otac troje djece, hercegovački ustanik, zašao u štalu da uzme naramak sijena, ali umjesto sijena zgrabio djevojku u dimijama, koja ga se oslobođila i, uzbuđena, banula u štab, rekla šta se dogodilo i - formiran je prijek ratni sud. Intendant, razoružan i vezan, nije znao da su ga prva rasuđivanja članova suda vodila na stratište, da su njegovo kršenje partizanskog morala i discipline razmatrali i Uglješa Danilović, član PK KPJ za BiH, i Vule Mićunović, član divizijskog politodjela, a na svoj način i trideset vijećnika iz Hercegovine koji su krenuli na II zasjedanje ZAVNOBIH-a, pa i cio bataljon.³¹⁾

Ko zna koliko je u tim okolnostima značila smirena riječ partijskog rukovodioca brigade, čovjeka o kojem se govorilo i pisalo »kao da se stidi od svake svoje riječi«, tek pred okupljenim muslimanskim žiteljima sela Ljute, djevojkom koja je vjerovala u pravdu partizanske vojske, pred borcima 4. bataljona i vijećnicima, optuženom intendantu, familiarnom čovjeku, oduzeta su sva vojna i partijska obilježja i ponovo je, kao borac, potvrđivao svoju vjernost narodnooslobodilačkom pokretu u novim okršajima.

Zamjenik komandanta brigade Milorad Kujačić, najstariji sin hercegovačkog seljaka Gojka i majke Drage, koji su u vrijeme prvog svjetskog rata bili internirani u Mađarsku, a dva očeva brata i oca im objesili u Trebinju, kao pitomac Pješadijske podoficirske škole, komandir mitraljescog voda u aprilskom ratu, bjegunac iz njemačkog zarobljeništva, dokopao se u ustaničkim danima četrdeset prve mitraljeza »brede« s kojim je drugovao i u Udarnoj četi koja se iz istočne i južne Hercegovine, početkom januara 1942. priključila Konjičkom (Mostarskom) partizanskom bataljonu na Boračkom jezeru. Ovog puta 1944. ponovo mi je krenuo u susret, ka novim zajedničkim borbama.³²⁾

Bio je to marš 140 hercegovačkih partizana i 30 vijećnika, od kojih su mnogi bili u 10. hercegovačkoj brigadi, pohod vijesnika probuđene i zbratimljene Hercegovine, predstavnika kadrovske vojske i narodne vlasti, svih nacionalnih i socijalnih sredina, marš-ruta kojom su se kre-

³⁰) Zbornik NOR, IX/6, dok 68.

³¹⁾ Prema sjećanju vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, Đoke Pašajlića, na putu za zasjedanje ZAVNOBIH-a - maja 1944 - bila su 24 vijećnika (od 39 koii su bili izabrani na I zasjedanju ZAVNOBIH-a).

³²⁾ General-major u penziji, živi u Beogradu. Rođen u selu Klobuku kod Trebinja 1922. Član KPJ od 1942., nosilac Partizanske spomenice 1941. Poslije rata komandant divizije, završio VVA JNA. Od 9. septembra 1944. do 22. marta 1945. komandant 13. brigade.

tali, pored inženjera i profesora, radnika i oficira, sveštenika i književnika, i desetorica zemljoradnika, Srbi, Muslimani i Hrvati - vijećnici II zasjedanja ZAVNOBIH-a.

Među njima je bio i Nikola Draganić, seljak i borac Mostarskog bataljona, koji je 6. februara 1942. u selu Grdačama, u mračnoj seoskoj sobi, uz bljesak sječiva bajoneta, upao u obračun sa žandarmerijskim kapetanom Branislavom Šoškićem i njegovih devet četnika, sa šovinistima koji su i tom prilikom tvrdili da su Srbima najluči neprijatelji Muslimani i Hrvati, nakon čega su se dvadeset dva čovjeka uhvatila u rijetko viđen kovitlac u pomrčini u kojoj i on, Nikola, zbog toga što je imao bradu, umalo nije glavu izgubio. U tom vrtlogu je kao puškomitrailjezac učestvovao i Milorad Kujačić, ovog maja četrdeset četvrte, zamjenik komandanta 13. brigade.

U nekom od prozorskih sela tog kasnog proljeća 1944. očekivao ga je i saborac iz tih ustaničkih vrtloga, Mehmed Trbonja Meha, komandant Mostarskog bataljona.³³

U koloni je bio i zemljoradnik Đoko Pašajlić, nekadašnji sekretar Sreskog NOO za Nevesinje i komandir 1. čete 2. bataljona 10. brigade, koji je zajedno sa Mostarcima prodirao u Prozor između bunkera. Znan je bio i po tome što je u jeku svake borbe pažljivo osmatrao kuda i kako da četu povede dalje, kako da izvrši zadatok a da ne padnu uzaludne žrtve. Sada je kao vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, praćen i čuvan od svojih saboraca sa Sutjeske, grabio usporena koraka planinskim presjecima i sjenokosima s Lazarom Kovačevićem, nosiocem Albanske spomenice i Karadordjeve zvijezde, koji je u spaljenom selu ljeto 1942. ostavio ženu i šestoro maloljetne djece i, kao partizan, odstupio u Bosnu, da bi nakon Sutjeske, saznao da su mu u zbijegu i na zgarištu umrla dva sina.

Na čelu kolone boraca i vijećnika koji su svojim odlukama u narodnim parlamentima u Mrkonjić-Gradu i Jajcu, novembra 1943. otkivali stoljetne okove koji su sputali dušu i polet naroda, najčešće sa svojom Izviđačkom četom, koračao je komandant 4. bataljona Milan Tabaković,³⁴ zemljoradnik i rezervni podoficir Jugoslovenske vojske, komandir čete u 2. hercegovačkom bataljonu 1942. čija je majka - kada su je italijanski karabinjeri na putu za tvrđavu Mamulu pitali da li je komunista - odgovorila da nije, a da nije ni četnikuša a onda im sama rekla da je partizanka, jer su joj i djeca partizani.

Zamjenik komandanta 4. bataljona Milan Bjelogrlić,³⁵ politički komesar bataljona Nikola Komnenić³⁶ i njegov zamjenik partijski rukovodilac Mirko Ignjatović,³⁷ komandiri i komesari četa Danilo

³³¹ Narodni heroj, rođen u Mostaru 1915, obučarski radnik, predratni aktivista u pokretu, član KPJ od 1943, nosilac Partizanske spomenice 1941, živi u Mostaru.

³⁴² Pukovnik JNA u penziji, živi u Dubrovniku, rođen u selu Miruše kod Bileće 1918. Član KPJ od 1942, posljednji ratni komandant 13. hercegovačke brigade. Nosilac Spomenice 1941.

³⁵³ General-pukovnik u penziji, rođen u Gacku 1922, u NOR-u od 1941, u KPJ od 1942, učestvovao u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Prije penzionisanja komandant Beograd-ske armijske oblasti. Završio je kurs i Oficirsku školu u NOR-u, POŠ, WA JNA i Generalštabnu akademiju u SSSR-u. Živi u Beogradu. Nosilac Spomenice 1941. i član Savjeta SR BiH.

³⁶⁴ Penzioner, nedavno umro u Bileći.

³⁷⁵ Pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941. Od 4. septembra 1944. do 23. aprila 1945. politički komesar 14. hercegovačke brigade.

Andrić³⁸ Mitar Lojević,³⁹ Milan Grk⁴⁰ nekoliko Vukoja⁴¹ - Pero, Spasoje i Jefto, Vlado, Danilo, Andelko, Milan, Mirko, stari Jakov, mahom nekadašnji borci ustaničkih i partizanskih četa, komandiri iz 10. hercegovačke i drugih brigada, pred kojima je ostalo još 365 dana borbi u 13. hercegovačkoj brigadi, svi iz četiri bataljonske čete, kalili su se u borbama često u jednom danu i na jednom mjestu sa njemačkim vojnicima, četnicima i ustašama, kao što je to bilo i uoči pokreta, i na njegovim prvim kilometrima.

Tako su i u Bišini, na putu Mostar - Nevesinje, očekujući njemačku motorizovanu kolonu da bi se snabdio municijom, ponovo nadmudrili svoje stare poznanike, nevesinjske četnike. Brisani prostor koji su četnici »ostavili« partizanskom bataljonu, zahvaljujući blagovremenoj pripremi partizanskih komandira i predviđanju šta ko u kritičnoj situaciji treba da radi, bio je na kraju borbe pretvoren u četničko gubilište. Ostavili su dvadesetoricu mrtvih, jer su im borci 4. bataljona ranije uočenim prosjeklinama i raspuklinama zašli za leđa i natjerali ih u vlastitu klopku.

Tu kadrovska vojsku na njenom putu ka sjevernoj Hercegovini nisu dočekali plotunima ni četnici ni ustaška muslimanska milicija u rasutim selima i zaseocima na prostranom području Bjelimića, lijevo od brigadne marš-rute, gdje se od ljeta četrdeset prve ušančila muslimanska milicija, naoružani seljaci, neko ih je zvao i »zeleni kadar«, oko njih su se otimale ustaške i četničke političke kolovođe. Seljaci su branili svoja uboga sela od svih vojski, uzimali oružje od svakog koji bi im ponudio, razoružavali svakog nepoznatog koji bi naišao, sarađivali sa jačim, najčešće, ipak oslanjajući se na ustašku vlast, na logornike i tabornike kojima su znali da za oružje i novac izruče zalutale i razoružane partizane.

U tom jezgru prevrtljivih i zatucanih puškara i stočara, među koje je bilo teško zaći i pregovarati, djelovao je i trgovac Ferhat-beg Kurtović, organizator ustaške milicije, koga je usred Konjica, početkom 1942. ubio borac Mostarskog bataljona, Meha Taso,⁴² upravo u vrijeme kada se pojavio i letak kojim su Muslimani pozivani da stvaraju svoje četničke odrede i da se bore protiv ustaša i partizana. Godinu dana kasnije, u vrijeme bitke na Neretvi početkom 1943. četnički vođa Jevđević naredio je da se mobiliše 400 Muslimana četnika iz Bjelimića i Župe (konjičke), pa je tada i major Ostojić tražio da dr Ismet Popovac »po-

³⁸ Oficir JNA u penziji, član KPJ od januara 1944. Vodnik u 5. bataljonu 10. brigade u vrijeme pete ofanzive. Živi u Beogradu.

³⁹ General-potpukovnik JNA u penziji, član KPJ od 1943, u NOR-u od 1941. U ratu bio komesar čete i bataljona, poslije rata u organima bezbjednosti, završio VVA JNA, živi u Beogradu. Nosilac Spomenice 1941.

⁴⁰ Pukovnik JNA u penziji, nosilac Partizanske spomenice 1941, sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a za Berkoviće februara 1942. Borac 10. brigade od njenog formiranja avgusta 1942. Živi u Beogradu.

⁴¹ U 13. brigadi, kao i u drugim jedinicama 29. divizije, bilo je više desetina boraca Vukoja iz sela Padena u bilečkom srezu. U prvoj ustaničkoj godini formirana je Padenska artizanska četa. U ratu je poginulo 25 Vukoja, a 138 je učestvovalo u NOR-u. O Vuojima sam objavio kraci feljton u »Oslobodenju« (29. avgust - 1. septembar 1983). O njima će u ovoj knjizi biti više riječi, jer njih nekoliko je obavljalo i rukovodeće dužnosti u 13. brigadi. Tako su Pero i Vlado bili zamjenici komandanta 4. bataljona.

⁴² Brijački radnik, član KPJ od 1942, poginuo kod Bugojna avgusta 1942. U akciji na organizatora muslimanske ustaške milicije iz Bjelimića, učestvovao je i Safet Alagić, prvoborac iz Konjica.

ruči Muslimanima Hercegovine da se povedu sa primjerom Bjelimića i Planine, koji su zajedno sa četnicima na položaju«. Nije prošlo mnogo dana, a major Ostojić je depesom obavijestio Jevđevića da je »Lukačević na lijevoj obali (Neretve) imao svega 700 pravoslavnih i 700 muslimana«, da su se »muslimani razbjegli poslije prve borbe« i da su na položaju ostali samo četnici.⁴³

Ali i u takvom, krajnje politički i kulturno zapuštenom planinskom seoskom području, kako je to svojom direktivom od 30. marta 1944. zahtijevao i Vrhovni štab NOV i POJ, trebalo je da novoformirana 13. brigada razvije svoju vojnu i mobilizacionu djelatnost, da u čete mobilise i zavedene seljake, »zelenokadrovce«, da ih otrgne od ustaških i četničkih koljača i političkih korteša.

Čelo kolone se pred takvom šarolikom vojskom, naoružanim seljancima koji će se kasnije pokazati tvrdim orahom nego što se pretpostavljalio, nije zaustavljalo i nije iščekivalo seoske glavare i pregovarače. A ovi, opet, odmjeravali su, dugo, koliko se prikupilo partizanske vojske koja želi da iz istočne Hercegovine prođe njihovim krajem i dalje ka Ivan-planini i Bosni, gledali su i odmjeravali kako da propuste partizansku vojsku preko svoje teritorije, kako to da »skriju«, a da od ustaške i njemačke komande iz Konjica i Sarajeva dobiju, ipak, svoje redovno sljedovanje municije i hrane. Pokušavali su varkom: jednoj nevelikoj prethodnici u širokom luku su označili svoje »utvrđene položaje«, očekivali su da ih kolona mimoide i nađe druge puteve, ali ubrzo su »nestali« sa svojih predstraža, ošinuvši rafalima na isturene dijelove 4. bataljona.

Da li će se u tim rasutim naviljcima seoskih koliba i torova moći, umjesto rafalima, djelotvorno uticati i riječju da bi se proširila slobodna teritorija, organizovali odbori narodne vlasti, omladina uvrstila u bataljone, otklonili ustaški i četnički uticaji, da li će se Brigada uopšte moći održati, nisu mogli da dokuče ni komunisti ni skojevci na svojim kratkim marševskim zastancima i sastancima, mada su vjerovali da će potruke narodnooslobodilačke borbe moći i tu naći svoj odjek, da će podstaći omladinu da svoje puške napokon okrenu na pravu stranu.

U selima Župe konjičke kolona 13. brigade nije zatekla Mostarski partizanski odred. Krenula je, zatim, preko Ivan-planine i puta Bradina - Tarčin, vodeći komoru, strijeljajući uz put vodiča provokatora, da bi, napoljan, stigla podno planine Bitovnje, u prozorskom kraju gdje se i saznalo da se u selu Slakovići nalazi prepolovljeni Mostarski partizanski odred.

Izvodeći akcije na prostranoj teritoriji između Mostara, Konjica i Nevesinja od septembra 1941. do juna 1942, orijentisući se, pretežno, prema pruzi Sarajevo - Mostar, Konjički partizanski bataljon (poznat i kao Mostarski, jer su u njemu, pored seljaka, većim dijelom bili borci iz Mostara, zatim iz Konjica, Ljubuškog, Jablanice i drugih hercegovačkih mjesta), imao je 101 poginulog borca, od kojih je samo u četničkom puču 1942. ubijeno 64, najčešće, na prevaru i podmukao način.⁴⁴

⁴³> M. Seferović: »Krst i polunjesec u Božurevom Dolu«, izdanje »4. jul«, Beograd, 1986, str. 67.

⁴⁴> Podaci o ukupnom broju poginulih boraca Mostarskog partizanskog odreda i nekoliko drugih značajnijih pojedinosti saopštenih u dijelu teksta »Usponi i stradanja«, korisćeni su iz knjige E. Čemalovića »Mostarski bataljon«.

Na padinama Prenja ipak se okupila većina bataljona, oko 300 boraca, koji do tada, za osam mjeseci ratovanja, nisu vodili akcije protiv italijanske i njemačke vojske, već protiv ustaša, četnika, domobrana i milicionera. Kasnije su se kao borci 3. bataljona 10. hercegovačke brigade sukobljavali pretežno s italijanskim i njemačkim trupama, posebno ispoljavajući svoje junaštvo prilikom napada na Žepče, kada su dobili i pohvalu Vrhovnog štaba, zatim u prođoru na utvrđeni Prozor i na međama Sutjeske, na čijem je širem području poginulo 107 drugova i drugarica ovog proleterskog bataljona.

Šta se sve dogodilo sa 110 preživjelih boraca, kako su 28 Mostaraca na spavanju opkolili i razoružali gatački četnici, šta je sve u okupiranom Mostaru preživljavao 81 borac sa Sutjeske, kako se njih šezdeset ponovo okupilo na Boračkom jezeru krajem ljeta 1943. i formiralo novi Mostarski bataljon, šta se dalje činilo - izložio je politički komesar bataljona Enver Ćemalović u svom izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ u Jajcu 5. oktobra 1943.⁴⁵ Poslije toga je i Tito, kao što je već rečeno, potpisao naredbu kojom se Mostarskom bataljonu određuje operaciono područje i nagovještava realna mogućnost njegovog prerastanja i formiranja Mostarske brigade, kao što je i nepunih pet mjeseci kasnije naredio da se odmah formira 13. hercegovačka brigada (Mostarska).

I novoformirani Mostarski partizanski odred od dva bataljona (Mostarski i Konjički) doživljavao je kritične trenutke, gorčine stradanja: aprila 1944. četnici Konjičke brigade su u selu Grušći masakrirali 25 ranjenih i bolesnih partizana, a borci Konjičkog partizanskog bataljona osuli su se i razbjegali po svojim selima i zaseocima. Bataljon se naprosto ugasio. Mostarski partizanski bataljon izbjegao je napad udruženih neprijateljevih snaga, prešao prugu i, u prozorskom kraju, dočekao Štab Brigade i njen 4. bataljon.

»U selo Slakovići došao je 4. bataljon 11. hercegovačke brigade i sašao se sa Mostarskim bataljonom. Saopšteno nam da će se od dva bataljona i drugih jedinica iz istočne Hercegovine formirati 13. hercegovačka brigada 29. divizije«, zapisano je o događajima 26. maja 1944. u neobjavljenoj hronologiji borbenog puta Mostarskog partizanskog bataljona.⁴⁶

Politički komesar Enver Ćemalović je u akciji razoružavanja seljaka u Župi, koje je neprijatelj pokušao da uključi u muslimansku antikomunističku miliciju pročetničkog karaktera, ponovo ličnim primjerom, pokazao kako se valja boriti. Ustaškog saradnika koji je prilikom odvođenja na strijeljanje skočio u Neretvu, dok su borci bili u nedoumici šta da rade u zimskom danu i pred nabujalom rijekom, komesar nije pustio da pobegne - preplivao je Neretvu i sustigao izdajnika. Gledali su to i četnici sa nekog visa i zapucali su na smjelog plivača kada se vraćao među svoje borce. U to vrijeme je, na svoj način, okončao i duga

⁴⁵> Arhiv SKJ, dok. 5444.

⁴⁶1 Fadil Numić, politički komesar Mostarskog bataljona (1. bataljona 13. brigade) pukovnik JNA, nosilac Partizanske spomenice 1941, borac 10. brigade u bici na Neretvi i Sutjesci, uz saradnju mr Nebojše Milivojevića, na osnovu sjećanja i dokumenata priprema Hronologiju borbenog puta Mostarskog partizanskog bataljona. Živi u Sarajevu.

»naklapanja« sa seljakom koji je godinama odvraćao Muslimane da sarađuju sa partizanima.

Nije to bilo gubljenje strpljenja u ubjedivanju kolebljivih, nego je u toj nesvakidašnjoj vojnoj i političkoj bici za otrežnjavanje Muslimana i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački pokret, bilo iznevjerivanja već postignutih dogovora.

U okolnostima kada su se muslimanski i srpski seljaci udruživali radi zajedničke borbe protiv partizana poslije potpunog rasula Konjičkog partizanskog bataljona, masakra ranjenika i odlaska dvadesetak komunista iz Mostarskog bataljona u novoformiranu 17. krajišku (Ramsku) brigadu, kada se Odred sveo na Mostarski bataljon od 85 boraca, uz 140 boraca 4. bataljona koji je stigao u Solakovu Kulu sa Štabom brigade, nije bilo dovoljno da se 13. brigada zadrži u sjevernoj Hercegovini. Istina, »brigada sastava dva mala bataljona mogla je unekoliko vršiti pred nju postavljeni zadatak na prostoriji konjičkog sreza«, ali »zbog nadmoćnosti neprijateljskih snaga, odsutnosti naših jačih snaga u neposrednoj blizini na koje bi se Brigada naslanjala, nametnuo bi nam se strogo manevarski karakter dejstva, što ne bi u datoj situaciji uticalo na poboljšanje stanja na određenom sektoru«, pisao je Štab 13. brigade Štabu 29. divizije, ističući da je u takvoj situaciji Štab brigade »donio odluku da se brigada, usputno čisteći Bjelimiće, preturi na prostoriju Borač, gdje će se povezati i sa štabom Divizije i gdje će predati crnogorske i hercegovačke omladince učesnike II omladinskog kongresa koje je trebalo sa više materijala prebaciti do prvih naših jedinica«, odnosno »u vezi prednje situacije« Brigada je iz prozorskog kraja krenula ka istočnoj Hercegovini.

Povratak u istočnu Hercegovinu

»Prvi jun 1944. Pokret Mostarskog bataljona zajedno sa 4. bataljonom - selo Solakova Kula, Ivan-sedlo, selo Vrdolje« zapisao je politički komesar Mostarskog bataljona Fadil Numić, đak srednjotehničke škole, skojevac koji je u avgustu četrdeset prve nosio partijsku poštu iz Prozora u Gornji Vakuf o pripremama ustanka u tom kraju, gdje je godinu dana kasnije kao puškomitraljezac tukao ustaše. Nosio je puškomitraljez i na Sutjesci, postao politički komesar čete, a 16. marta 1944. politički komesar Mostarskog bataljona u Mostarskom partizanskom odredu. Kao rukovodilac Skoja u četi smijenjen je u vrijeme četvrte ofanzive, jer je skojevskom rukovodiocu Brigade, drugarici koja je na konju dojahala u četu poslije noćne borbe, odgovorio da ne mogu održati sastanak jer nisu te noći jahali »alu«, već su »najahivali bunkere«. »Nećeš ti više biti skojevski rukovodilac«, rečeno mu je tog jutra, pa i nije bio, ali je bio član KPJ, izuzetno hrabar borac, bez »dlake na jeziku«.

Kada mu je domobranski satnik iz Konjica početkom 1944. poručio da mu pusti zarobljenog brata, domobranskog oficira, a on će iz zatvora pustiti njegovog oca, odgovorio mu je da mu brata, domobranskog oficira, neće pustiti, a da će se on, partizanski komesar, s njim »posebno vidjeti i obračunati«.

Znao je satnik da to nije bezazlena partizanska poruka, jer je upravo u Konjicu, usred četničkog puča u Konjičkom (Mostarskom) bataljonu, uoči napada proleterskih brigada koje je vodio Josip Broz Tito od Zelengore ka Bosanskoj krajini, udarna petorka Mostarskog bataljona upala bez pucnja u sreski zatvor i oslobođila nekoliko svojih drugova. Tu udarnu grupu predvodio je Mehmed Trbonja Meha, obućarski radnik, koji je u maju 1944. postao komandant Mostarskog bataljona, odnosno 1. bataljona 13. brigade.⁴⁷

Među četrdeset i nekoliko članova KPJ, uz skojevce i druge borce 1. bataljona 13. brigade, bili su i Asim Pervan,⁴⁸ zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac bataljona, i Husein Alikalfić⁴⁹ zamjenik komandanta bataljona, strpljivi i suzdržani članovi borbenog kolektiva od osamdeset i nekoliko boraca (među kojima je bilo 26 radnika, 20 zemljoradnika, 17 daka, zatim činovnika, trgovачkih pomoćnika, slastičara, domaćica, nezaposlenih radnica), koliko ih je iz Solakove Kule krenulo ka istočnoj Hercegovini, ostavljajući mnoge drugove u prozorskom kraju.⁵⁰

Bilo je to borbeno jezgro sposobno da prokrči put iz najvećeg obruča, borački odred u kojem se »kroz igiene uši ulazili u KPJ«, gdje se uveliko sektašilo, jer je i poslije pete ofanzive i izlaska bataljona iz okupiranog Mostara na Velež planinu, kada se okupila prva grupa od 40 boraca, bilo više skojevaca koje su i dalje »provjeravani, kalili se za Partiju«.

Dugo sa svojim bombama, borbenošću i postojanošću u mnogim nevoljama »krčili put ka Partiji« i komandir 1. čete Lazar Čvoro,⁵¹ koji je svoju četrvrtu ranu dobio kao mitraljezac na Sutjesci, i njegov zamjenik Omer Livnjak,⁵² koji uskoro pogibe. Politički komesar čete Branko

⁴⁷⁾ Odmah poslije dolaska 13. hercegovačke brigade u istočnu Hercegovinu, Mehmed Trbonja Meha, komandant 1. bataljona, otišao je na novu dužnost, a za novog komandanta bataljona postavljen je Omer Mrgan, rođen u Bivoljem Brdu, 1920, član KPJ od 1941, kasnije preuzeo dužnost 2. bataljona, a zatim zamjenika komandanta 12. hercegovačke brigade. Nositelj Partizanske spomenice 1941. Umro prije nekoliko godina u Mostaru kao general-major u penziji.

⁴⁸⁾ General-major u penziji, nositelj Partizanske spomenice 1941, član Savjeta SR BiH, živi u Mostaru. Uoči dolaska u 1. bataljon bio je zamjenik političkog komesara Ramskog odreda a nakon odlaska član Politodjela 29. hercegovačka divizije, a kasnije zamjenik političkog komesara 29. divizije.

⁴⁹⁾ Oficir JNA u penziji. Živi u Mostaru. Prije rata kao učitelj završio Školu rezervnih oficira i ostao kao aktivni oficir u Jugoslovenskoj vojsci. Do 12. jula 1944. bio zamjenik komandanta 1. bataljona, od 5. IX 1944. do 22. III 1945. načelnik Štaba 14. brigade, a od tada do kraja rata načelnik štaba 13. hercegovačke NOU brigade.

⁵⁰⁾ U vrijeme formiranja 13. brigade u Mostarskom bataljonu je bilo 37 članova KPJ i 7 kandidata. Prema spisku Fadila Numića, članovi KPJ bili su: Alikalfić Huso, Andrić Ilija, Berhamović Abaz, Bjelica Mladen, Bobić Halil, Čvoro Lazar, Česir Salko, Đumhur Rezak, Elezović Raska, Frenjo Mehmed, Grabovac Mustafa, Hadžiosmanović Mita, Knežević Milan, Kokanović Mehmed, Korać Tahir, Kreso Alija, Kukić Ilija, Lambić Angelina, Livnjak Omer, Lojpur Vlado, Marić Ibro, Mehmedbašić Halil, Skočajić Branko, Numić Fadil, Pervan Asim, Pirković Avdo, Ridanović Fadil, Rusković Branko, Savčić Savo, Sarić Drago, Selimhodžić Ziba, Slipac Jusuf, Sunagić Faik, Šindik Savo, Šiniković Jovo, Trbonja Mehmed i Zečo Mehmed. Kandidati KPJ: Bakija Harno, Hadžić Ilfet, Hamzić Ahmet, Kreso Husa, Mišić Fika, Nuhić Džanko i Ramić Mehmed.

⁵¹⁾ Potpukovnik JNA u penziji, rođen 1922. u selu Vojnu kod Mostara, član KPJ od 1942, u Mostarskom bataljonu od maja 1942. Od 12. jula 1944. zamjenik komandanta 1. bataljona, a od 3. XII 1944. do kraja rata komandant 1. bataljona. Nositelj Partizanske spomenice 1941. Živi u Beogradu.

⁵²⁾ Roden u Mostaru 1921, bravar, član KPJ od 1942, poginuo 6. avgusta 1944. kod G. Bitunje.

Rusković bio je trgovac sa Pelješca,⁵³¹ a njegov zamjenik Milan Knežević,⁵⁴ iz okoline Imotskog.

Drugom četom rukovodili su komandir Drago Sarić,⁵⁵ koji je već idućeg mjeseca poginuo na Trusini iznad Dabarskog polja, politički komesar Halil Mehmedbašić,⁵⁶ njihovi zamjenici Fadil Riđanović⁵⁷ i Mustafa Grabovac,⁵⁸ borci sa Sutjeske.

Njih dvojica su kao »željezničari« 6. januara 1944. uveče, kada je Riđanović baterijskom lampom zaustavio teretni voz, uskočili u lokomotivu na uskotračnoj pruzi Bradina - Konjic, i u vagonima razoružali desetak legionara (ubijen je njemački podoficir koji je pružio otpor). Te noći je kompozicija od 12 vagona (u kojima je bila artiljerijska municija, jedan tenk i jedna haubica s konjima) strmoglavljenja u provaliju.

Zarobljeni legionari i konji natovareni municijom vukli su se uzbrdo i u pratinji partizanke Šefike Mišić Fike,⁵⁹ koja je na tom planinskom prevoju u maglovito praskozorje 13. aprila 1944. učestvovala i u zasjedi partizanskog voda kada je mitraljeskom i puščanom vatrom dočekao zbog slabih obaveštenja, četu partizana koja je pratila Voja Kovačevića, rukovodioca Politodjela 29. divizije.

Žrtve bi bile i veće da Mladen Antunović, puškomitrailjezac i pratilac komesara Voje, nije prepoznao Fikin glas.

Mladen je bio jedan od trojice rijetkih mostarskih skojevaca Hrvata, koji su dvije godine ranije, prepuni muke, prihvatali zahtjev Partije da se ubace među ustaše i izvrše specijalne zadatke. Iz Pavelićeve tjelesne bojne vratili su se Mostar, i kao »ustaški invalid«, prisustvovali skojevskim sastancima, a zatim se Mladen u ljeto 1943. sa svojim skojevskim sekretarom »ustaša« Antonom Matićem Sokolom i Nikolom Milicevićem Zecom u Mostarskom bataljonu, gdje su Ante i Nikola i poginuli aprila 1944.⁶⁰

Tu neveliku grupu »ustaša« zatekao je u Mostarskom bataljonu i Mehmed Dvizac Meha,⁶¹ srednjoškolac i sekretar Mjesnog komiteta Skoja za Mostar. Poslije kapitulacije Italije pobjegao je iz šibenskog zatvora i stigao na slobodnu teritoriju, a ovog puta u koloni 13. brigade, kao politički delegat i puškomitrailjezac, a ubrzo i komesar čete, svakom novom borcu bio je primjer hrabrosti i izdržljivosti.

⁵³¹) Rođen u selu Pijavicima na Pelješcu 1917. godine, u Mostarskom bataljonu od februara 1944. Poslije rata živio u Splitu.

⁵⁴) Rođen u Imotskom, član KPJ od januara 1943. Bio je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu. Nositelj Partizanske spomenice 1941., ambasador SFRJ u penziji. Živi u Beogradu.

⁵⁵) Zemljoradnik, rođen u selu Borci 1923., borac Mostarskog bataljona od 1941. član KPJ od 1942. naredbom štaba 13. brigade br. 4 od 11. jula 1944. potvrđeno njegovo naimenovanje za komandira 2. čete 1. bataljona od 13. juna. Poginuo krajem jula 1944.

⁵⁶) Dak iz Stoca, u Mostarskom bataljonu od jula 1943., penzionisani oficir. Živi u Sarajevu.

⁵⁷¹) Željeznički službenik iz Mostara, penzioner, živi u Zagrebu.

⁵⁸) Rođen u Mostaru 1915., bravar, član KPJ od 1938. zamjenik komesara 2. čete 1. bataljona, nositelj Partizanske spomenice 1941. Živi u Mostaru.

⁵⁹) Radnica iz Mostara, član SKOJ-a 1941., bataljonski referent saniteta, nositelj Partizanske spomenice 1941., nedavno umrla u Mostaru.

⁶⁰) O neobičnom putu ove trojice skojevaca pisao sam u knjizi »Mostarski kolopleti«, str. 241-260. M. Antunović živi kao penzioner u Beogradu.

⁶¹) Nositelj Partizanske spomenice 1941., penzionisani oficir, umro prije desetak godina u Mostaru.

Student medicine Alica Krpo⁶²⁾ u okupiranom Mostaru liječio je borce sa Sutjeske, među kojima i ranjenog Mustafu Grabovca, kao što je sa dr Ivicom Milakovićem operisao i Esada Fejića, Mostarca koji je prilikom izlaska prvog odreda ilegalaca iz grada bacio bombu na ustaše i jedno ubio, ali je i sam pri tome bio ranjen i zarobljen. Oslobođen je usred grada, prevarom, kada su ga seoske ustaše vodile u ustaški logor. U jesen 1943. ponovo su se okupili u obnovljenom Mostarskom bataljonu, a maja 1944. u koloni 13. hercegovačke brigade.^{63'}

Dočekali su, tako združeni, u selu Solakova Kula 25. maja 1944. i četu hercegovačkih, crnogorskih i sandžačkih omladinaca - delegata II kongresa USAOJ-a u Drvaru, među kojima i omladinskog rukovodioca Četvrtog bataljona 13. brigade, Rada Aleksića.^{64'} Milicionari su se sklanjali ispred 13. brigade pokolebani i sve više uvjereni da se uludo suprotstavljaju partizanima koji su i Muslimanima otkrivali za njih jedina spasonosna izbavljenja. Čutala je i milicija iz sela Umoljana, čiji je komandir imao brata Ilfeta Hadžića^{65'} u Mostarskom bataljonu, koji je u jesen 1943. napustio miliciju Muhameda Pandže i postao partizan. I ovog puta su braća, posredstvom seljanke, izmijenjali poruke, koje nisu ostale bez odjeka.

U selima prostranog konjičkog kraja, mada mladi ljudi nisu željeli da stave petokrake, ustaše i četnici ih nisu više mogli angažovati u po-hode protiv partizana, jer to nisu više bila njihova čvrsta uporišta. U selu Tušilu (zaselak Pervizi) pripredjen je i skroman doček delegatima II omladinskog kongresa USAOJ-a, što je bio nagoveštaj da se i u toj »divljini« oglašava omladina sve više svjesna svoga vremena. U to su se uvjerili i delegati, većinom obučeni u ruske uniforme - pedeset i nekoliko rodoljuba koji su se vraćali iz italijanskih koncentracionih logora u svoj zavičaj, Crnu Goru, i 260 boraca 13. brigade.

Savlađujući padine Bjelašnice (Krvavac 2062 m), Visočice (Ljeljen 1967 m), Treskavice (Đokin toranj 2086 m) i Lelije (V. Lelija 2023 m), Brigada je na prvim stranicama svoga boračkog životopisa ubilježila sukobe sa četnicima Kalinovačke i Gatačke brigade, koji su bili podstaknuti i pljačkom »deset tovara partizanskog zlata«, kako su svoju kolebljivu vojsku četnički komandanti uvjeravali i poveli u borbu.

Kada je Brigada izbila na Čemerno, sukob i njegov rasplet munjevito su tekli: borci 4. bataljona, koje su vodili komandiri 1. i 2. čete Danilo Andrić i Pero Vukoje Djed, usklađujući svoja dejstva sa četama Prvog bataljona, napali su na četnike Gatačke brigade pravcem selo Vrba - Miholjača, koji su upravo tada vodili borbu sa 11. hercegovačkom NOU brigadom.

Neočekivani napad 13. brigade »iz pozadine« u njihova leđa, četnici nisu izdržali. Razbježali su se u neredu, uglavnom, prema Gacku. Tako je otvoren put prema istočnom dijelu Gatačkog polja i Brigada se po-

⁶²⁾ Student medicine, član KPJ i borac Mostarskog bataljona od 1943. Brigadni referent saniteta od formiranja Brigade do kraja rata, hirurg u penziji. Živi u Beogradu.

⁶³⁾ Jedan od najhrabrijih boraca Mostarskog bataljona, poginuo početkom 1945. godine u Čapljinici, o čemu će biti više riječi u drugom poglavљu ove knjige.

⁶⁴⁾ Doktor pravnih nauka. Živi u Beogradu.

⁶⁵⁾ Komesar čete u 2. bataljonu, u pismima iz februara 1985. šire je izložio svoja sjećanja o Brigadi i o bratu, komandantu milicije, koji je kasnije postao oficir JNA.

vezala sa Štabom 11. brigade i Štabom 29. divizije. Četnici su samo ponkad s udaljenih kosa i proplanaka prostranog Čemerna, Platica i Ravnog, uznemiravali mitraljeskim rafalima pokret kolone.

Crnogorski omladinski delegati i internirci rodoljubi, sa dijelom komore koja je nosila više knjiga nego hljeba i mrsa, odvojili su se na Čemernu od 13. brigade i uputili ka svom zavičaju, a hercegovački delegati prema sjevernim Banjanima, gdje su od članova Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu čuli dugo priželjkivanu vijest: otvoren je drugi front u Normandiji!

Dva dana kasnije, 8. juna 1944, u operacijskom dnevniku 29. divizije zapisano je: »Danas je stigao izvještaj XIII brigade da je došla na prostor Čemerno - Izgori i da je dopratila omladince sa II kongresa. Izdato je naređenje da se Brigada prebaci sa sektora Čemerno - Izgori na sektor Poljice, odatle na Divin«.

Na prvoj brigadnoj smotri na Divinu, 13. juna 1944, na prevoju koji razdvaja Dabarsko i Fatničko polje, bili su samo 1. i 4. bataljon, jer je bataljon »Savo Belović« na obližnjem Hrgudu vodio borbu s Nijemcima.⁶⁶ To brigadno jezgro, koje su toga dana upoznali politički komesar 29. divizije Dragiša Ivanović i načelnik štaba Rade Hamović na novom operativnom području, na sektor Dabar - Hrgud, u ljubinjskom srezu i prema pruzi Mostar - Dubrovnik, očekivalo je čišćenje mnogobrojnih »škripara« i akcija radi likvidiranja neprijateljevih posada na željezničkim stanicama Poljice, Diklići i Jasenice - Lug na pruzi Mostar - Dubrovnik.

Zborišta i stratišta

Na prostranom kraškom Dabarskom polju, u selima i zaseocima prvog brigadnog zborišta i posjedanja položaja gdje su se prvi put prikupila tri bataljona Brigade, u nekoliko đerdana kamenih prizemnica uzduž puta koji vodi preko polja i brda od Mostara i Stoca, sa zapada, ka Bileći, Trebinju i Crnoj Gori, možda nigdje kao tu, narod Hercegovine nije doživio stravičniju sudbinu, nigdje kao u tom kraju istočne Hercegovine bratoubilačko klanje, što širokim otkosima smrti neljudi učiniše ljeta 1941. po svojoj surovosti i neočekivanim obrtimi i dogajima nije bilo zlokobnijeg i neljudskijeg.⁶⁷

>> VII ANOP-a, kut. 1143 A, 7/8, naredba 29. divizije od 10. juna 1944: »... 4) Da se partizanski bataljon 'Savo Belović Južnohercegovačkog partizanskog odreda uputi Štabu 13. hercegovačke NOU brigade koji će taj bataljon sa posebnim predlozima za izmjenu u Štabu uvrstiti kao 3. bataljon 13. hercegovačke brigade.«

⁶⁷⁾ »Osnovana je hercegovačka XIII brigada« - naslov je članka koji je objavljen u »Hercegovačkom vijesniku« broj 3 od 22. juna 1944. koji je izdavao Propagandni odsjek Oblasnog NO odbora za Hercegovinu. U članku se kaže: »Poslije neuspjele četničko-ustaške-njemačke ofanzive na jedinice 29. hercegovačke divizije, osnovana je početkom o. m. još jedna brigada - XIII hercegovačka NOU brigada. Neprijateljske ofanzive prekaljuju. One naše borce čine disciplinovanijim, borbenijim i svjesnijim nužde potpunog istrebljenja okupatora i izdajnika naših naroda. I ne samo to, ofanzive najjasnije pokazuju našem narodu nepokolebljivost naše vojske. Zato poslije ofanzive nastaje uvijek velik priliv novih boraca u naše jedinice, kao i uzdizanje partizanskih jedinica na stepen redovne vojske. To pokazuje i ovaj događaj sa osnivanja XIII brigade. Njen dolazak na teren južne Hercegovine pozdravio je narod sa velikim oduševljenjem. Blizu hiljadu ljudi tog radnog dana došlo je na priredbu u Suzini koju je organizovala nova brigada. Prisustvovali su i načelnik Štaba 29. divizije, general-major Rade Hamović i politički komesar divizije Dragiša Ivanović. Velikom posjetom narod

Nasred Dabarskog polja, odakle se put penje i na sjever preko planine Trusine za Nevesinje, gdje će 13. brigada već idućeg mjeseca voditi svoje najkravavije bojeve, ustaše su u selu Berkovićima imale svoje taborište i opštinu, domobransku satniju, okupivši, uz hodžu tabornika Muhameda Brezića i njegovog zamjenika seoskog kovača Hasana Jašarevića, mnoge domaće i pristigle ustaše, da bi samo jednog junskega dana u selu ubile 150 Srba, mahom djece, žena i staraca, poput pokolja što ih učiniše i u drugim selima bivšeg stolačkog sreza. Porodica Tripe Biberdžića ostade toga dana bez osamnaest svojih članova, a porodice Radan bez trinaestoro ukućana. ..

Posljednje predaniše nesrećnih ljudi bilo je u kasarni žandarmerijske stanice. Tu ih prikupiše, strijeljaše i bajonetima iskasapiše.

U puste kuće srpskih seljaka u Berkovićima ustaše su uselile pojedine muslimanske porodice, pokušale su da organizuju žetvu žita, da odnesu ljetinu sa Dabarskog polja, sijeno, stoku, cijelokupnu opljačkanu imovinu srpskih seljaka. Njihova očekivanja i priželjkivanja ipak se nisu obistinila. Čete narodne vojske, poput ustaničkog odreda »Savo Belović« na planini Hrgudu iznad Stoca, koji je već vodio borbu s ustašama, upozorile su svojim prvim rafalima jamare i pljačkaše da će svaki izlazak iz garnizona platiti mnogim glavama.

To se dogodilo i u Berkovićima 24. avgusta 1941, nakon što je početkom tog mjeseca član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Miro Popara⁶⁸ okupio komande ustaničkih četa bilećkog sreza i formirao Sreski štab narodne vojske, usmjerivši ustanike u borbu protiv ustaša i Italijana, ali i onih u redovima ustanika koji su pokušavali da u opštem oružanom ustanku ubijaju nevino muslimansko stanovništvo.

Nekoliko ustaničkih četa, među njima i odred »Savo Belović« sa Hrguda, grunulo je na ustaše i domobrane koji su iz žandarmerijske stanice, osnovne škole i drugih kamenih kuća u Berkovićima pružali žestok otpor, posebno ustaški jamari koji nisu pomišljali na predaju. Drugog dana napada, kada se domobranska satnija probila prema kasarni na Trusini, gdje su ubrzo razoružani i pušteni kućama, ustaški otpor u Berkovićima slomljen je i zločinci su kažnjeni. Tada se u selu dogodio novi zločin: šovinisti među ustanicima, hvatali su i ubijali nenaoružane Muslimane, žene, djecu i starce, upravo kao što su to činile ustaše sa srpskim narodom dva mjeseca ranije. Rijetki su sačuvali glave, pa je svim patriotima, posebno komunistima, predstojao obračun i sa šovinistima u vlastitim redovima.

Dok je srpski živalj bježao u planinske zbjegove, koje su štitile čete narodne vojske, u selu Milavićima, braneći svoje komšije Muslimane od »srpskih osvetnika«, poginuo je seljak Petar Popadić, ali i njegovog ubici sustigli su ustanici i ubili.

U to vrijeme ustaničkih borbi u ovom dijelu Hercegovine, u avgustovskom ustanku, posebno u bilećkom srezu, dosta muslimanskog življa

je pokazao da je shvatio da je dobio još jednog zaštitnika, a naše starije brigade 10, 11 i 12. svojim darovima u oružju i municiji najbolje su izrazile radost što su dobile novog borbenog druga. . .

⁶⁸⁾ Narodni heroj, uhvaćen od četnika i njihovih saradnika i strijeljan od Italijana u Nevesinju ljeta 1942.

prihvatio je ustanike ne bježeći ispred njih, a jedan dio je pred ustanicima bježao ka Bileći. Uskoro poslije ustaničkih borbi s ustašama, oružnicima i domobranima, na Muslimane, koji su ostali u svojim selima, sručio se bijes šovinističkih »osvetnika«, jer su ih počeli ubijati na kućnim ognjištima. Ustaničke snage koje su bile pod kontrolom KPJ nisu mogle da sprječe uništavanje tog stanovništva, pa su pokušale da spasu taj svijet iseljenjem u Stolac ili Bileću. Tako je došlo do pokretanja tog muslimanskog stanovništva prema Stocu (nekoliko porodica ostalo je u Fatnici u kući Mira Popare, a dvije porodice su iz kolone naroda izdvojili Milavičani, u Bijeljanima i odveli u Milaviće). Ustanici koji su pratili taj narod bili su potisnuti od šovinističkih grupa, koje su na Berkovićima i na Trusini ubili oko 400 muslimanskih žena, djece i staraca. Tu je poginulo i sedam članova porodice Asima Pervana, zamjenika političkog komesara i partijskog rukovodioca Prvog (»Mostarskog«) bataljona, jednog od nekoliko prvih Muslimana ustanika u ljeto 1941. Izgubio je oca, majku, tri brata i dvije sestre.

Poslije prvog brigadnog zborišta Asim Pervan je, prepun tuge, svratio u rodnu kuću. U tragičnim danima naroda Hercegovine 1941., majka političkog komesara Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu, Mira Popare, baba Stana, sačuvala je srednjoškolca i ustanika Asima Pervana, pošto ga je sakrila u svom prostranom drvenom krevetu, pod posteljinom i teškim gunjem. Dočekala je trojku šovinista sjedeći na krevetu i, pušeći svoju omiljenu lulu, osmatrala njihova preturanja i traženja »Turčina«, njenog komšije Asima.

Tog ljeta i jeseni 1941. komunisti su od četa narodne vojske organizovali partizanske čete i iz svojih sredina istrijebili šoviniste. Oslobođilačka vojska Hercegovine je narasla, imala dvadesetak udarnih i terenskih bataljona, a poslije povlačenja u Bosnu, ljeta 1942. iako uveliko prorijedena, 10. udarnu brigadu, da bi u jesen 1943. imala i svoju 29. diviziju.

Taj žrvanj zločina i gorkog nevremena prevladan je borbom zbratimljenih Srba, Muslimana i Hrvata, Jevreja i drugih poštenih ljudi, koji su svojim ljudskim djelom, krvlju i grobovima brisali razlike između sebe, stvarajući novi moral, nova shvatanja života i odnosa među ljudima i narodima, dramatikom svoga življenja i borenja, potvrđujući svoju riješenost da narodi Hercegovine žive u bratstvu i ravnopravnosti.

Tako su poslije šezdeset i šest godina u ovom hercegovačkom kraju oživotvorene želje i ideje mudrog i plemenitog hercegovačkog vojvode, dubrovačkog đaka i »usamljenog intelektualca« Miće Ljubibratića, koji je uoči hercegovačkog ustanka 1875. godine nastojao da u ustanku učestvuju i Muslimani u borbi protiv Turaka, kada je govorio i pisao o besmislu međusobnog uništenja, o probuđenoj svijesti i saznanju muslimanske sirotinje »da sve što se radi sa njima ide u korist bogatih i moćnih«. Tada se Srbima i Hrvatima, ustanicima, priključilo i 150 Muslimana iz sela Plane, istočno od Fatničkog polja (i prvog zborišta 13. brigade) i pojedini Muslimani iz više hercegovačkih mjesta, kada se željelo da se vjerske i nacionalne razlike potisnu i ostvari zajednički cilj - oslobođanje od tuđina.⁶⁹

69> M. Seferović: »Rascijeti bratstvo«, izdanje »Narodna armija«, Beograd, 1984.

Nastojeći da ustanak prigrle ljudi svih vjera, i nacionalnih sredina, da umjesto parole »Za krst časni i slobodu zlatnu«, koja nije mogla podstaci Muslimane da se uvrste u ustaničke čete, istaknu parole opštelijudskog, revolucionarnog i nacionalnog karaktera, parole bez vjerskih i nacionalnih međa, najdalekovidiji ljudi toga vremena, prije svih Mićo Ljubratić, okupili su ustaničke glavare na skupštinu u Vranjskoj kod Bileće 27. jula 1875, s južne strane Dabarskog polja, među kojima je bilo i nekoliko Muslimana iz Nevesinja i Plane, kako bi ustaniku dali širu političku platformu zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana Hercegovine. Na tom jedinstvenom skupu ustaničkih glavara, pored proklamacije koja je upućena potlačenim masama koje su pozvane na opšti ustanak, usvojena je i proklamacija namijenjena Muslimanima u kojoj se govori da će Muslimani »biti ravnopravni sa nemuslimanima kada se oslobodi zemlja od zajedničkog neprijatelja - osmanskih Turaka«.

Iako je skupština glavara, zbog surevnjivosti između Crne Gore i Srbije, rasturena, iako ni jedan Musliman nije bio ustanik, a Mićo Ljubratić dospio u austrougarski zatvor, proklamacija upućena Muslimanima tog dalekog jula ostala je sve do naših i budućih dana snažno svjedočanstvo jednog opštečovječanskog poziva na zajedničku borbu i življene dotad razdvojene braće, poziv koji je obavezivao svakog čestitog Hercegovca:

»Odbacimo i zaboravimo sve omraze i dušmanlukе koje je zla srećа posijala između hrišćana i muhamedanaca, pa se bratski pomirimo i za jedan štap uhvatimo.

Neka je svaka vjera sveosve slobodna, to jest neka se svaki serbez Bogu moli po svom zakonu.

Neka je svaki stanovnik naše zemlje ravan pred zakonom i sudom i neka ima jednak prava.

Neka je svakom ujednačena imovina i što mu je milo i dragо.

Neka nam je svijem jednakā dužnost raditi o napretku naše zemlje i braniti je od svakog tuđinca.

Evo vam braćo iznosim lijek koji može izlijeci i vas i nas; primite ga, braćo, kumim vas Bogom i našom zemljom, koja nas je svijeh odhranila i koja će nas u svoja njedra primiti. Mi smo braća po krvi i po jeziku, Bogom je velika griota da se između sebe koljemo i da bratsku krv proljevamo«.

O tom grču duge borbe za bratstvo i uzrastanje ljudi na ovom hercegovačkom podneblju možda najupečatljivije mogu da posvjedoče, po put sudsbine zamjenika političkog komesara i partijskog sekretara 1. bataljona 13. brigade Asima Pervana, životne nevolje i borba Spasa Dobranića, komandanta 3. bataljona 13. brigade.

Komandant bataljona Spaso Dobranić

U danima leleka po hercegovačkim stranama, kada je izgledalo da će svи поштени ljudi biti potrpani u jame, kada su ustaše u gradovima dočekivali ljudi i pitali »Koje si vjere?«, odvodeći i bacajući Srbe u ponore i zatvore, ustašku milicijsku satniju, koja je 28. juna 1941. krenula iz Stoca da bi istrijebila živalj iz zaselaka urijetko osutim na strmim

stranama Hrguda, čiji visovi prelaze hiljadu i više metara, dočekao je Savo Belović sa svojim puškarima. Zaplijenili su ustašku zastavu i stjerali zločince u grad, odbivši ponovo, 10. jula, njihov drugi napad. Dva dana ranije, u noći između 7. i 8. jula, iako se zatekao sām, dočekao je kolonu ustaša od sela Dabrice, otvorio vatru, zavarao i zbunio neprijatelja, omogućivši svojim Hrgudanima da se pribiju i pruže otpor. Ličnim primjerom je »prelomio« i dvoumljenje seljaka da li će, umjesto svoje ustaške čete, formirati Hrgudsku partizansku četu. Uzeo je pušku, izdvojio se i rekao: »Ko je za partizansku četu neka mi pride, a ti Učo, piši.«

Imao je četrdeset četiri dobrovoljca, a ubrzo i pet četa Stolačkog partizanskog bataljona, među kojima je bila Poplatska ilegalna koju je vodio komandir Danilo Komnenović. U Berkovićima je, prepun gorčine, pokušao da spriječi bratoubilačko klanje ljeta 1941, a poslije bezuspješnih pregovora sa četnicima da svoje oružje okrenu od »Turaka« na ustaše i okupatora, krajem januara 1942 presuđivao je četničkim starješinama, bacivši u jarak, uz ustašku zastavu, i četničku. Kada je Savo Belović, radnik i komunista, u proljeće 1942. poginuo u borbi sa ustašama kod sela Duboke, u međuprostoru Stolac - Ljubinje, njegovi suborci nazvali su svoj bataljon »Savo Balović«.

Jedan među njima Spaso Dobranić, sudbinom svoje porodice označava muku mnogih stradalnika, razobličava pogrome i zločine koje ustaše počinile nad srpskim stanovništvom ljeta 1941. a u isto vrijeme ukazuje i na moralnu i borbenu postojanost boraca, komandira i komesara 13. hercegovačke brigade, na veoma upečatljiv način odražava zajedničku odluku naroda Hercegovine da izvrši smjenu vijekova i izgradi budućnost kakvu želi.

»Znali smo šta se sve dogodilo u Berkovićima, da su samo srečni izvukli glavu ispod ustaškog noža, pa zato seljaci nisu ni spavalii u svojim kućama u našem selu Meću«, prisjećala se Spasova žena Cvija, mužev saborac u bataljonskoj koloni. »Nije se moglo navijek ostati u kamennaru, pa sam i ja tog nesrećnog jutra navratila kući i u staju da pustim tele koje je bilo odvojeno od krave. Zanijeta poslom, biće da nisam čula dozivanje, jer u dvorištu me dočekaše ustaše uperenih pušaka. Vidim pred njima - Huška Sadžak sa Žegulje, koji je sa mojim Spasom služio vojsku u Biogradu na moru. Kao da mi odlaknu, ali se grdno prevarih.«

Prikupili su narod sela, tridesetoro starijih muškaraca, žena i djece, a odnekud je druga grupa ustaša dovela zemljoradnika Spasa Dobranića i njegovo dvoje djece, dvogodišnjeg Vidoja i četverogodišnjeg Radovana. Obradovan što vidi poznanike iz vojske, zamolio je: »Pusti mi ženu i djecu, Huška, i alai ti moja krv«.

»To reče moj Spaso, a ovaj mu odvrati: Šut, Dobraniću! Spaso ponovo zamoli, Huška prijeteći odgovori, i Spaso kao da glavu izgubi. Jurnu i Husku ščepa za vrat. Drugi ustaša zamahnu kundakom, ali ja uhvatim pušku u vazduhu. Sve to zbuni ustaše, Spaso se istrgnu, mene udariše kundakom, oboriše, zgaziše. Puče mi nešto pred očima, nebo kao da se prolomi i zvijezde kao da se rasuše, čujem puške, halakanje, a onda kao da padoh u ponor, kao da se strmoglavljujem s grane na granu, u nepovrat«.

Kada je otvorila oči, dočekale su je noć i tišina. Pridigla se i osmotrila unaokolo. Ležala je u svom dvorištu. Teško povrijeđena, obilivena sasušenom krvlju, pridigla se i naišla na ranjenu Milku Savović. Sutradan su stigli među izgjegle seljane. Tu je bio i Spaso, i od njega i drugih saznala je za sudbinu nesrećnih seljaka, žena i djece.

»Kada se Spaso otrgnuo i potrčao, a ja onesviješćena pala, za njim je potrčala njegova snaha, i njoj je ime Cvija, žena Mata Dobranića. Meci su ih mimošli, ali nisu moja dva goluba, dva sinčića, i još dvadeset osam nejakih. Sa strelišta je pobegla Jelka Samardžić, a ispod strijeljanih nekim čudom su se izvukle Draginja Dobranić i Savica Bjelica. Tako mi zločinci presijekoše život napola. I meni i Spasu. Pamet nam se ne pomrači i život se morao živjeti«.

Spaso je prihvatio pušku i u oktobru četrdeset prve postao komandir voda u Mečanskoj partizanskoj četi, ratnik koga zločin ustaša nije odveo među grupe šovinista »osvetnika«. Bio je partizan, borac koji je duboko ljudski shvatio da se jedino okupljanjem svih poštenih ljudi, bez razlike vjere i nacionalnosti, može prevazići vjerski sukob i međunarodni obračun. Tako postojan dočekao je rasulo i povlačenje desetkovanih partizanskih jedinica ka Zelengori u ljeto 1942, kada je ostao mjesec dana sa izdvojenom partizanskom četom.

Naišli su dani četničkog terora i ilegalstva, ali i prve porodične radoći - Cvija je rodila sina, kome su dali ime ubijenog sina Radovana. Kada je Spaso 23. oktobra 1942. po drugi put pobjegao iz četničkog zatvora, krio se sa ženom i tek rođenim sinom tri mjeseca po pećinama, najčešće, iznad ženinog rodnog sela Ljubišlja. Drugu ustaničku zimu su, ipak, proveli na stazama obnovljenog Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je izrastao iz bataljona »Sloboda«, a početkom aprila 1943, kada su jedinice Operativne grupe Vrhovnog štaba stigle u Hercegovinu, iz njegovog sastava formiran je 6. bataljon 10. brigade, u kojem je Spaso ratovao kao borac i komandir. Njegova žena Cvija i sin Radovan, koji su tokom zime često bivali u Veličanima i Popovom polju i među muslimanskim porodicama Hairlića u Bjelojevićima, ponekad su na Sutjesci bili u intendanturi svog bataljona. Ali, čim bi »zagustilo«, Spaso bi ih povlačio u borbeni stroj, pored sebe, kako su prokrčili i obruče pete ofanzive.

Majka Cvija nosila je svoje ptice bez cvrkuta, vjerujući u svoju kolonu da će pronaći procjepu iz šuma i obruča, da će se izbaviti. Dijete iz bataljonske kolone, jednogodišnji Radovan, vjerovatno najmlađi »borac« sa Sutjeske (na čijim međama je 10. brigada ostavila 378 poginulih boraca i rukovodilaca; 117 Srba, 128 Muslimana, 129 Hrvata, 2 Crnogorca i 2 Jevreja) čiji su otac i majka rođeni 1917. i kojeg svi borci pamte da nikad nije zaplakao u kritičnim situacijama, valjda što se na to navikao skrivajući se sa roditeljima u pećinama ispred četnika, jedne mrkle noći ispaо je iz krila potpuno klonule majke. Kolona je zastala i kilometar pozadi našli su Radovana između dva kamena sa velikom čvorugom na glavi, otvorenih očiju, bez suza i plača. Prolazeći između bunkera sa očevim satom na uhu »da se ne bi uznemirio« čutao je i

nije narušavao tišinu i disciplinu u koloni, skok očevih boraca među njemačke bunkere.⁷⁰⁾

Takav komandir je i mogao postati komandant partizanskog bataljona »Savo Belović«, koji je na dan prve smotre 13. brigade 13. juna 1944. svoje borce, zalede na položajima iznad Stoca, na Hrgudu, obavijestio da su ušli u sastav 13. brigade.

Treći bataljon, koji je imao samo »95 boraca (sa komandnim osobljem)«, kako je 25. maja 1944. pisao Štab Južnohercegovačkog NOP odreda, da ima »7 mitraljeza i 1 avionski mitraljez«, da su »ostali borci naoružani puškama«, da je »borbenost vrlo dobra, disciplina primjerna, odanost dobra«, na Hrgudu je dočekao dva brigadna bataljona - 1, 4. i Štab Brigade, koji je očekivao da će tokom ljeta 1944. formirati i 2. bataljon u Dubravama, na prostranoj i plodnoj visoravni između Blagaja, Bune, Čapljine i Stoca.

Pored članova Štaba 3. bataljona - komandant Spasa Dobranića, zamjenik komandanta Milana Babića, političkog komesara Sveta Kovačevića i njegovog pomoćnika Košta Đurice - tog ljeta je komandir 1. čete bio Veljko Okuka, njegov zamjenik Stevan Bjelica (zatim Vlado Sikić), politički komesar Slavko Brkić i njegov pomoćnik Janko Kundučina; komandir 2. čete Spiro Samardžić (od 8. septembra 1944. Radovan Radovanović), njegov zamjenik Đuro Milivojević, politički komesar Jovo Popadić, a njegov zamjenik Đuro Milivojević, politički komesar Jovo Popadić, a njegov pomoćnik Vlado Šukić Milivojević. Kada je 8. septembra 1944. formirana 3. četa 3. bataljona, za komandira je postavljen Milorad Popara, za njegovog zamjenika Vlado Pivac, a za političkog komesara Ilfet Hadžić. Intendant bataljona je bio Slavko Ivanišević, Ilija Bjelica obaveštajni oficir, a referent saniteta Andelko Gordić (zatim Angela Lambić).

»Škripari« i »Šareno društvo«

Ojačana novim bataljonom i boljim naoružanjem, jer do tada su dva bataljona imala, uz puške, samo 15 automatskih oružja sa nedovoljno municije, Brigada je krenula ka selima ljubinskog i trebinjskog sreza, gdje je trebalo preći nabujalu Trebišnjicu i na drugoj strani, u šumi trebinjskoj, napasti neprijateljeve posade na željezničkim stanicama Poljice - Diklić - Jesenica - Lug, na uskotračnoj pruzi Mostar - Dubrovnik.

⁷⁰⁾ Sin Spasa Dobranića, na Sutjesci jednogodišnji Radovan, a sada liekar u Sarajevu, prije tri godine pričao mi je: »Moj otac, koji je umro prije dvije godine, i kad bi mu kao student ili kao familijaran čovjek svojim prohtjevima ili nerealnim prijedlozima pričinjavao izvesne teškoće, sve bi prihvatao i stalno bi ponavljao: 'Nikad, ni u ratu, nisi mi pričinjavao teškoće!'. To njegovo, majčino i moje vrijeme ratno i danas živi u našoj široj porodici, svugdje gdje se nađemo, najčešće radom, bez mnogo riječi, kao i u kolonii na Sutjesci... Otac je u Skupštini opštine kao svjedok, čuteći, saslušao priču jednog našeg zemljaka o njegovom učešću u narodnooslobodilačkom ratu, a onda je kratko rekao: 'Bio je dobar, tako kako kaže, ali kao - četnik! i zalupio vrata kancelarije. Mi u kući i o bratstvu i zajedništvu ne trošimo mnogo riječi. Moja žena je Muslimanka iz Glamoča, Azemina Bajrić, specijalista neurolog, magistar i predsjednik Poslovodnog odbora bolnice u Jagomiru. Ja sam specijalista za pedijatriju. Imamo dvoje djece. Tu, među nama je i moja sestra Radojka, službenik i član SKJ, i njen muž Tvrtko Peko, Hrvat i član SKJ, njihovo dvoje djece. I majka Cvija, osamdesetogodišnja partizanka, koja čuva unučad... «

Iscrpljena trinaestodnevnim maršem od Solakove Kule do Dabre, od sjeverozapadne do jugoistočne Hercegovine, slabom ishramom, nedovljno obućeni i obuveni. Brigada je bez jedne čete koja je ostala na Hrgudu, 15. juna u 4 sata izjutra, praćena kišom, krenula ka jugoistočnoj Hercegovini i preko ljudljanskog sreza stigla u rejon trebinjskih sela Zagora - Dobromani. Prolazili ispresijecanim manje pošumljenim i teže prohodnim zemljištem, gdje su se mjesecima krili mnogi »škripari« (kako je narod zvao one koji su se krili u ljutom kršu bespuća) mahom četnici odbjegli iz svojih jedinica, ali koji nisu željeli ni da se pridruže partizanima, povremeno susrećući i ubijajući kurire, odbornike i druge saradnike NOP-a. Seljaci, zbnjeni i isprepadani naglim dolascima i odlasscima četničkih »letećih« odreda i bataljona Južnohercegovačkog partizanskog odreda, koji je djelovao na prostoriji Dubrave - Popovo polje - Trebinjska šuma, i ovog puta su na konferencijama koje su održane 16. juna naveče više slušali nego što su govorili o sebi i drugima, iščekujući šta će dalje biti.

Nakon što je stupila u vezu sa obavještajcima radi akcije na željezničku prugu Ravno - Hum, Brigada je krenula ka Trebinjskoj šumi. Na maršu kroz kamenjar i brdovito područje, 3. bataljon je kao prethodnica razbio 17. juna jaču grupu »škripara« koji su zapucali sa obližnjih pošumljenih proplanaka, zarobivši trojicu s oružjem, da bi i sutradan, 18. juna, rastjerao četnike kod sela Turice. Kada su bataljoni toga dana stigli u sela Zagoru i Dobromane, odakle je slijedeće noći trebalo da izvrše napad i likvidiraju domobranske posade na željezničkim stanicama Jasenica - Lug i Diklić, a bataljon »Mihajlo Ćuzulan« Južnohercegovačkog partizanskog odreda stanicu u Poljicu, ugledali su nabujalu i razlivenu Trebišnjicu, ponornicu koja, kad kiše nalegnu, predstavlja, makar za kratko, nepremostivu prepreku, ako se ne nade most. S druge strane čekale su blatnjave staze, bodljikave žice, bunkeri, minska polja oko željezničkih stanica, ali i neočekivana pometnja među posadama. Tu, u Dobromanima, stigla je iznenadna poruka domobranskog oficira, zapovjednika postaje u Jasenici - Lug, da je namjeravani napad otkrio zapovjednik bojne sa Diklića i da je njegov zahtjev na svaku stanicu došlo po pedeset ustaša i Nijemaca, da je i on prinuđen da dà otpor i da napad treba odložiti za desetak dana, pogotovo što su ustaše zaposjele i organizovale odbranu jedinog mosta na Trebišnjici kod Poljica. Ipak su toga dana, 19. juna, odjeknule mine na pruzi kod Gramljana, jer je odredski partizanski bataljon »Mihajlo Ćuzulan« bacio u vazduh »pancirni« voz i jedan vagonet sa radnicima, čime se željela zaustaviti neprijateljeva intervencija za vrijeme predviđenog (i odgođenog) napada.

U takvim okolnostima, pritisnuti pomrčinom i šibani kišom koja je u mlazovima pljuštala i zasipala, Brigada je odustala od napada i krenula na svoje ranije određeno područje oko Hrguda, pri čemu je Štab ostao u uvjerenju da bi iznenadna akcija na prugu bolje uspjela da se nije pripremala u saradnji sa nekonspirativnim obavještajcima i saradnicima među domobranima, tim prije, što se znalo da su domobrani kolebljivi i da ne čekaju priliku da se predaju partizanima. Uz to, četnici mještani su obavještavali ustaške posade na željezničkim stanicama o svakom pokretu partizana. »Znalo je za to i najmanje dijete u Popovu

i Brdima«, kako je kasnije zapisao komandant Brigade, smatrajući da i partizanski saradnik, domobranski oficir »Aleksa Benić ne želi da se ove stanice likvidiraju jer bi tada, on misli, bio premješten sa toga sek-tora, odakle ima stalnu vezu sa Dubrovnikom i njegovim prijateljima i prijateljicama«, pa i to da »ne isključuje mogućnost i unaprijed sprem-ljenog manevra ovog šarenog društva«.⁷¹

Vraćajući se ka Hrgudu i Dabarskom polju, svojim polazištima za akcije u širem području Stoca i Ljubinja, Brigada je boravila dva dana u oslobođenom Ljubinju, a zatim u selu Ubosku, gdje su se na zborovima sa mještanima, na kojima je bilo pola žena, objašnjavale pobjede NOVJ i savezničkih armija na svim frontovima, da prema »škriparima« partizani imaju tolerantniji odnos nego prema četnicima »letećih odre-dâ«, mada ni »škripari«, najčešće, ne propuštaju priliku da iz zasjede pripucaju. Istaknuta je razlika između njih, ali da se »škriparstvo poste-peno svodi na četništvo, ubacivanjem četničkih bandita među škripari-ma«, pisao je komesar Brigade političkom komesaru 29. divizije, pa su tih dana »zbog toga i zapaljene tri kuće trojice četničkih bandita u Lju-binskoj vali«, među kojima i kuća četnika Bogdana Sorajića. I u povratku iz Trebinjske šume, ponovo su bataljonske prethodnice kod Kruše-vica, Krajpolja i Vođena rastjerali »škipare«, pa i u samom selu Ubos-ku, gdje je razjureno dvadeset četnika.⁷²

Mada su »leteći banditi«, njih pedeset, koje je u ljubinjskim selima vodio komandir Bogdan Sorajić, bili neborbeni, poput većine drugih, ipak su uspjevali da svojim stalnim zaplašivanjem i krstarenjem patrola iz Stoca i Bileće, održe »četničku vlast« i spriječe širu mobilizaciju mla-dića u partizanske jedinice, pa se i 13. brigada vratila na Hrgud bez ijed-nog novog borca. Bilo je očito da je »situacija na terenu Ubosko - Lju-binje - Zagora vrlo loša« i, smatralo se, da se »neće popraviti ukoliko se ovaj teren ne stavi pod našu vojničku kontrolu«.

Uoči pokreta iz Uboskog ka Hrgudu, 24. juna, kada se saznalo da se pećini iznad sela Potkoma u Dabarskom polju krije, možda, i oko stotinu četnika, Brigada je prvi put dobila savezničku pomoć u obuci i odjeći, bačenu padobranima, što je znatno podiglo njen ugled među seljacima, krajnje politički neupućenim, zaplašenim, osiromašenim, oja-denim.

Predaja opkoljenih četnika

Dok je 10. brigada vodila manje borbe sa četnicima, ustašama i nje-mačkim jedinicama u širem području Nevesinja, 11. brigada oko Gacka, a 12. brigada oko Bileće, 13. brigada se posljednjih junskeh dana raz-mjestila na području Hrguda i u sjeverozapadnom dijelu Dabarskog po-lja, gdje je 4. bataljon 24. juna vodio kraću borbu sa četnicima, a zatim opkolio pećinu iznad sela Potkoma, u kojoj se, prema novim obavješ-tenjima, sklonilo pedeset i nekoliko četnika iz tog kraja.

⁷¹> Uskoro je Aleksa Benić prešao na slobodnu teritoriju. Jedno vrijeme je bio u 13. bri-gadi, a od 16. novembra 1944, načelnik Štaba 11. hercegovačke brigade.

⁷² VII, ANOP-a, kut. 1152, fas. 11, dok. 4.

Tih dana je u Brigadu stigao i komandant divizije Vlado Šegrt, koji je, susrećući i zagledajući mnoge nepoznate mladiće iz Mostarskog bataljona, koje nije susretao na Neretvi i Sutjesci, zapisao: »Vrlo malo lica koja poznajem. Nema mnogih onih mladića, mostarskih proletera, koji su 1942. i 1943. u sastavu Desete, pravili čuda od junaštva. Mnogi su ostali na Sutjesci. Pali su u posljednjim jurišima kada je trebalo zaštititi naše ranjene drugove. Neki su pali još ranije u Prozoru, Neretvi, Boračkim jezerima i drugim mjestima kuda je Mostarski bataljon prolazio...«⁷³⁾

Stigli su, nakon Sutjeske, novi borci, jer »svaka naša pobjeda, svaki sukob koji je donio i poraz neprijatelju, značio je i dolazak boraca naše jedinice«, saopštavao je svoja saznanja komandant Divizije, uočavajući da brigadama sve više pristupaju, poput ranije zavedenih mladića iz četničkih »brigada« i »korpusa«, mobilisani iz domobranskih jedinica i milicije, da viđa sve više Muslimana i Hrvata, da »ranije Hrvati iz Hercegovine nisu bili u velikom broju zastupljeni u našoj vojsci«, da je to »većinom siromašan seljak koji se teško probijao i teško vezao kraj s krajem«, da su »neprijatelji naroda, frankovci i ostali ološ, uspjeli da ih prevare, govoreći da su srpski seljaci krivi za to siromaštvo, da treba da nestane Srba u Hercegovini pa će oni bolje da žive«, da, eto, »sada, oni pošteni, koji nisu bili u ustašama i koji se nisu slagali sa Pavelićevom politikom istrebljenja i međusobnog klanja, dolaze u naše redove.⁷⁴«

Osmatrajući opkoljenu potkomsku pećinu, usječenu u kamene litice pedeset i nekoliko metara iznad širokog brisanog prostora u sjeverozapadnom dijelu Dabarskog polja, odakle se u širokom luku uzdižu strme padine Sniježnice penjući se i do njenog vrha Komolj na 1263 m nadmorske visine, iza kojeg se planina spušta ka Nevesinju, komandant Divizije je 28. juna poslao naredbu 10. hercegovačkoj brigadi da, »zatvarajući pravac od Nevesinja ka Planoj, i od Nevesinja ka Dabarskom polju«, ne dozvoli četnicima iz Nevesinja »da se pokrenu ka Planoj ili pak da intervenišu ka potkomskoj pećini«, iz koje je već pet dana pružan otpor mitraljezom »švarcloze« i puškomitraljezom, od kojih se glava nije mogla promoliti iza kamena.

Smatrajući da u pećini ima »oko 50 bandita, a vjerovatno i više, među kojima ima oko 10 bradonja i priličan broj stranaca«, komandant Divizije dalje piše: »Bande ne žele da se predaju, iako im je davat rok za predaju. U pećinama su bande unijele veće količine ljudske hrane, a po svemu izgleda da imaju priličnu količinu vode. Šem gore navedenog broja utjerano je u pećinu 40 članova familija ovih bandita koji se nalaze u pećini. U toku današnjeg dana biće utjerano u pećinu još nešto članova četničkih familija. Ova pećina se mora likvidirati pa makar se duže vremena držala u blokadi«.⁷⁵ Za one u pećini za koje

⁷³⁾ V. Šegrt: »Krv na kamenu«, IV dio, str. 54.

⁷⁴⁾ V. Šegrt, n. dj., str. 55.

⁷⁵⁾ Zbornik NOR, IV/26, dok. 105.

Vlado Šegrt, u knjizi »Krv na kamenu«, na str. 59, govoreći o opkoljenim četnicima u Potkomskoj pećini, napisao je da, pošto se nisu htjeli predati, »nije preostalo ništa drugo nego da ih topom istjeramo iz pećine«, pa su »naši artiljeri ubrzo dotjerali jednu brdsku haubicu«, da su to artiljeri »jedva dočekali« i da se poslije 2-3 topovska

se znalo da nisu okrvavili ruke, da ih na to prisiljavaju zločinci bradonje, kada ni pušcane tromblonske bombe i protivtenkovska puška sa rijetkim mećima nisu dali očekivane rezultate, zatraženi su dobrovoljci koji bi savladali brisane prostore, suzili obruc oko pećine i, penjući se kozjim stazama, približili platformi na izlazu iz pećine, ograđene zidom, i ručnim bombama zasuli ulaz pećine.

»Prilaze dobrovoljci, njihov broj se povećava, a ja stojim pored stoga i razmišljam kako će svi izginuti, pa me stid spopao, zar da i ja ne budem s njima«, prisjećao se tog dana Abdulah Pirkić Avdo. Bio je to 31-godišnji željeznički radnik iz Konjica, član KPJ od 1940, jedan od najstarijih boraca u Brigadi, rukovodilac diverzantskog voda u Mostarskom bataljonu. On je na pruzi Konjic - Sarajevo eksplozivom, konstruišući svoj električni upaljač, srušio voz, a drugom prilikom, uskačući u lokomotivu zupčanicu koja se vukla uzbrdo, čuvajući eksploziv, strmoglazio kompoziciju u ambis.

Sa svojim priborom za pravljenje mina stao je pred komandanta Divizije i predložio da, umjesto dobrovoljaca, on sam pokuša nešto da učini, odnosno, da se popne na Mjedenu glavu i da odozgo, pridržavan konopcima, svoju jedinu minu, vezanu konopom, koju nije upotrebio u odgođenom napadu na željezničku stanicu Poljice, spusti do ulaza u pećinu, upaljačem aktivira i baci među četnike, na njihov mitraljez.

I bi tako kako je predložio. Četnici ga nisu vidjeli i eksplozija je uzdrmala pećinu. Odjeknula su i dva preostala metka protivtenkovske puške, i ubrzo se pojavila bijela krpa, oglašena je predaja.⁷⁶

Iako su četnički komandir Dušan Rupar iz s. Potkoma, koji će kasnije, 1. septembra 1944. ubiti Danila Komnenovića, i još nekoliko četnika prethodne noći umakli, a jedan među njima je već tri dana ležao mrtav u pećini, četnici su i dalje pružali otpor, bojali su se narodnog suda, ali, napokon, odložili su oružje i njih 36 spustilo se niz liticu. U pećini je bilo 25 pušaka, 1500 metaka, 30 ručnih bombi, jedan pištolj, mitraljez i puškomitraljez, 2000 kg žita, žrvanj za mljevenje žita, šivaće mašine, odijela, gunjeva, soli.⁷⁷

Parole i stranputice

»Potkomski slučaj«, nakon što su se razmotrili život i djelovanje svakog zarobljenog četnika, okončan je njihovim pristupanjem 13. brigadi, pa je tako 14 »potkomljana« uvršćeno u 4. bataljon. Bila je to još

metka na vratima pojavila »bradata glava«, da je četnik »mahao rukama kao izbezumjen«, da su zatim i drugi »molili za milost«. Drug Šegrt je vjerovatno protivtenkovsku pušku zamijenio za brdsku haubicu, jer do tada 29. divizija nije imala topove, odnosno upravo su 13. i 12. brigada u julskim borbama zaplijenili 3 haubice (od kojih je jedna bila potpuno ispravna).

⁷⁶> O zarobljavanju opkoljenih četnika u pećini i o svom učešću u toj akciji, napisao mi je opširno pismo 17. decembra 1984, Abdulah Pirkić Avdo, penzioner iz Konjica. Na kraju tog kazivanja piše: »Po završetku ove akcije... kada sam se pomolio Vlado Šegrt me pozvao i podario jednu košaricu trešanja rekavši mi da sam pravi 'Džumbus majstor' i otada su me mnogi znali samo po tom imenu. . . «

⁷⁷> U »Hronologiji 1941 - 1945«, VII, 1964, str. 787, piše: »U Potkomskoj pećini (u Dabarškom polju), poslije četvorodnevne opsade, 13. hercegovačka brigada 29. udarne divizije NOVJ prinudila jednu četu četničke Stolačke brigade na predaju. Zarobljeno je 36 četnika. Jedan je poginuo. Nekoliko četnika se probilo. Plen: 2 mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, 5.000 metaka, 50.000 kilograma žita«. Očigledno su podaci neprecizni.

jedna težnja da se svima, koji nisu okrvavili ruke, omogući da svojom borbom u jedinicama NOVJ nađu svoje mjesto među Hercegovcima koji su od prvih ustaničkih borbi nastojali da narodi toga kraja žive u slozi i zajedništvu.

Tako se Štab 10. brigade još poodavno, 6. oktobra 1942, dočekujući vatrom na položajima oko Prozora udružene četnike i italijanske snage, obratio »svojim zemljacima« letkom »Braćo, hercegovački četnici«, pitajući ih zar će »dozvoliti da se i dalje vodi žalosni rat među braćom«, tražeći da »operu obraz i skinu ljagu« koju hoće da im nanesu izdajnički oficiri i četničke vode, da će ih »bratski primiti«, uz to priznajući da su »i sami pravili greške«, ali da je njihova »jedina želja uvijek bila narodni spas i narodno oslobođenje«. I nekoliko mjeseci kasnije, jula 1943, kada se 10. brigada vratila sa Sutjeske ponovo se obratila narodu Hercegovine obavještavajući ga da su »i ovoga puta bili i pokazali« da su protiv bratobilačke borbe, da su, mada »tačno obaviješteni o krvicama pojedinaca«, »prelazeći velikodušno preko teških grešaka koje su oni učinili«, htjeli i »tim putem da otupimo zavadu i mržnju koju u narod unesoše sluge tudina«.⁷⁸⁾ Ljudi su u to povjerovali, jer osjećali su i sve izraženiju političku aktivnost ilegalnih organizacija NOP-a. I već u januaru 1943, kada 10. brigada nije bila u Hercegovini, samo u bilećkom srežu bilo je 19 ilegalnih čelija sa 69 članova KPJ, 14 aktiva Skoja i 15 ilegalaca, u trebinjskom srežu 15 čelija sa 99 članova KPJ i 15 aktiva Skoja sa 120 skojevaca (u februaru 34 aktiva sa 170 skojevaca), pored djelovanja organizacija Antifašističkog fronta žena i drugih organa. Taj nagli razvoj NOP-a širom zemlje, kapitulacija fašističke Italije i uspjesi Crvene armije, doprinijeli su da se ljudi odlučnije opredjeluju za NOB, i već u jesen 1943. godine, 10. brigada imala je 11 bataljona, tj. tri udarne grupe bataljona. Iz tih grupa, pored 10. brigade, formirane su 11. i 12. brigada, sve tri objedinjene u 29. hercegovačku NOU diviziju. Poruke, očigledno, nisu bile uzaludne.

Ali, ni u 13. brigadi nisu svi vjerovali da je takva širina u odmjeravanju grijehova dojučerašnjeg protivnika blagovorna, kao ni prihvatanje domobranskih oficira i vojnika koji su prelazili na stranu NOVJ, zadržavajući pri tome činove, odnosno nisu svi mogli da shvate i mnoga zbivanja u svijetu i u zemlji, pa je posljednjeg junskog dana, zbog toga, održano više bataljonskih i četničkih konferencija, partijskih i skojevskih sastanaka.

Tako su mnogi borci u 1. bataljonu - u kojem je 75 odsto boraca došlo iz gradova, pretežno iz Mostara, jedan dio iz Konjica, ostali sa terena Glavatičeva i Dubrava, mahom omladinci od 16 do 24 godine stari - smatrali da »za sada znadu dovoljno iz problematike NOB«, a pojedinci su govorili »kako treba sve što je ustaško i četničko uništiti, pa čak i njihove familije«, da se u Hercegovini blaže postupa prema četnicima nego prema ustašama u Bosni, a »ispoljavana je i sumnja u čvrstinu saveza Rusije, Engleske i Amerike«. Iako su se disciplina, moral i borbenost svakim danom učvršćivali, a »pitanje povratka na teren Plavina - Bjelimići - Župa otpalo«, nije ostalo nezapaženo ni samovoljno

⁷⁸⁾ M. Seferović: »Istočno i zapadno od Neretve«, Narodna armija, 1981, str. 66, 174, 175.

uzimanje hrane od seljaka, da je »kod pojedinaca odnos prema narodu bio pljačkaški«, a »neki su primjenjivali svoje kazne prema četničkim porodicama bez da su za to tražili odobrenje od svojih rukovodilaca, što je u priličnoj mjeri otklonjeno«.

Dok se, tako, 104 borca 1. bataljona, u njegove dvije čete, kalilo u novoj borbi protiv vlastitih grešaka i zabluda, neznanja, u osvajanju novih znanja i jačanju kondicije, jer na maršu su malaksavali brže od drugih u Brigadi, dok je komesar Brigade pisao da će se borcima »u ličnoj diskusiji dokazati njihovo neznanje« u razmatranjima političkih i drugih zbivanja, stotinu boraca 3. bataljona, koji je isto tako imao samo dvije čete i bio »sastavljen od seljačkog elementa«, imali su svoje probleme, prije svega, bila je vidljiva podvojenost na one koji su došli iz sela Dabarskog polja i na one iz sela Mostarske kotline, »na dvije velike familije«, a nije bio osobito dobar i odnos boraca i nekih rukovodilaca, jer na bataljonskoj konferenciji mogla su se čuti pitanja:

- Smije li se borac tući?
- Ima li protekcijske u našoj vojski?
- Sadašnje istjerivanje discipline je praksa bivše kraljeve vojske, to nije za nas, mi smo narodna vojska!
- Neka je otvoren drugi front, neka Engleska i Amerika šalju pomoc SSSR-u i nama, čuo sam i za odluke u Moskvi i Teheranu, ali ja ne vjerujem u dug vijek, čvrstinu i čistotu saveza između Rusije, Engleske i Amerike! Ni u njihove namjere prema nama!

Sumnjalo se u Antihitlerovsku koaliciju i u 4. bataljonu, u kojem je »znanje boraca skromno, ali staloženo«, pa i u cjelishodnost novih disciplinskih i drugih vojnih mjera, u valjanost odluke da se više ne pozdravlja stisnutom pesnicom, pa se zato »novi pozdrav smatra kao popuštanje s naše strane Englezima i Amerikancima«.

Kada su jednog borca zapitali zbog čega nije na kapu prišio zvijezdu petokraku, »u šali je odgovorio da on 'ide malo dalje', prestao sam i stiskati šaku, a čini mi se da će ubrzo prestati i petokraku zvijezdu nositi«.

Na prvoj brigadnoj priredbi u zaseoku Ćukova Greda na Hrgudu, 28. juna 1944, gdje su se okupili i mještani okolnih naselja, pjevalo se »šta kome padne na um«, ali »nikako ne pominju Englesku i Ameriku«.

Pitali su borci i o Šubašićevoj vladi i nisu dobili jasan odgovor »odozgo«, jer se još uvijek o tim zbivanjima u 29. diviziji nije šire govorilo. Ali, objašnjavalo se i to »zbog čega Muslimani nisu Turci«, »proradivao« se časopis »Nova Jugoslavija«, čitali Titovi članci o značaju AVNOJ-a, o putevima malih naroda, o čutanju Vlatka Mačeka, a »četničkim familijama, koje su izgubile vjeru u svoju samostalnu pobjedu i izjašnjavale se kako bi trebalo doći do obostranog popuštanja između nas i četnika«, objašnjavano je »da zavedeni stupaju u naše redove, a da će zlikovci dobiti ono što su zaslужili«.⁷⁹ Bolje obučeni i nahranjeni,

⁷⁹⁾ VII, ANOP-a, kut. 1152/1, fas. 11, dok. 4. U izvještaju komesara 13. brigade od 5. jula 1944. političkom komesaru 29. divizije, govoreći o 4. bataljonu da su »moral i borbenost u bataljonu zadovoljavajući«, da »sам баталјон чини кићму наше brigade«, o greškama ranijeg komesara bataljona zbog nedovoljnog političkog rada, piše: »Линија братства nije довољно правилна, пошто се још по неки пут чује од борача за мусимане име Турчин«.

odmorniji i upućeniji u zbijanja na savezničkim frontovima, o uspjesima na jugoslovenskom ratištu, posebno hercegovačkih brigada i o sporazumu predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i predsjednika izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije Ivana Šubašića na Visu 16. juna 1944, ojačani i dolaskom novih dobrovoljaca iz Mostara i Dubrave (mada je njih desetoro, naoružanih i puškomitraljezom, koliko ih je mobilisala jedna četa 3. bataljona, poslije nekoliko dana dezertiralo sa Hrguda ostavljući poruku da će se boriti samo u svom kraju), sa »osjećajem sigurnosti« što su na okupu, grupisani po bataljonima, borci triju bataljona, njih oko tri stotine pojedinačno i grupno zahtijevali su od komandi »da ih vodi u akciju«, a prihvatili su i »jugoslovenštinu« - strojevu i drugu obuku, pozdravljanje bez stisnute pesnice, analizirajući i svoja dotadašnja iskustva.

S druge strane nišana

Znalo se da borci 1. bataljona ne ispoljavaju »dovoljno umještosti u noćnoj borbi«, da gube veze, ali da u dnevnim borbama i u vještini prodora u utvrđene gradove, među bunkere, nastavljaju tradiciju svog starog bataljona, da je 4. bataljon u svim dotadašnjim borbama pokazao »veliku spremnost i odlučnost prilikom zabacivanja manjih odjeljenja neprijatelju na bokove i za leđa«, da se 3. bataljon prekalio u preganjanju i nadmudrivanju sa četnicima u postavljanju zasjeda, ali i rastrojavanju njemačkih »potjernih odjela«, da svi skupa čine jednu homogenu i borbenu jedinicu, sposobnu da izvodi i akcije kakve su to nekada činili stari borci triju bataljona, sada mahom komandiri i komesari.

Dok su njihovi mlađi drugovi, njih dvanaestorica, u mahali Ćukova Greda pohađali podoficirski kurs, a osam bolničarki sanitetski, u bataljonima se tada, a i kasnije, savlađivala borbena obuka. Ponekad, više uz put, sticala se znanja u mjerenu odstojanja (pomoću prenošenja osnovice, ocjena odoka, izgleda ljudi u raznim stavovima), o važnosti nišana, o uticaju sila na zrno i uzrok leta po paraboličnoj putanji, zatim o gađanju neprijatelja jedinačnom i koncentričnom vatrom kada se kreće bočno, obično i trkom, o osmatranju i disciplini vatre, o sjedinjenoj obuci u nišanjenju i gađanju, o stavovima za nišanjenje, o trouglastom nišanjenju, nošenju oružja u pokretu i čuvanju na odmoru, punjenju i pražnjenju oružja... Sticala su se osnovna znanja i o zaklonima za strijelce (od vatre i oka), o bočnom osiguranju streljačkog stroja, o mjestu desetara u borbi i drugih rukovodilaca, kao i automatskih oružja, o borbennom izviđanju, prebacivanju i održavanju pravca prilikom prebacivanja, o pokretu pod neprijateljevom artiljerijskom i pješadijskom vatrom, o planu napada (frontalnom, obilaznom i obuhvatnom napadu), kako se sačinjavaju zapovijesti za napad, kako se organizuje veza, o gonjenju neprijatelja (frontalno, paralelno, presijecanja), o prihvativnom položaju i prihvativnim snagama.

Gоворило се, мада често kratko i improvizовано, о нападу ноћу, у шуми, у klancu, oko rijeke i u polju, о организацији položaja za odbaranu, rasporedu strijelaca i oružja, о aktivnoj i pasivnoj odbrани, zatim о važnosti predstražarskog položaja, о praćenju događaja kod susjeda i

uzajamnoj pomoći, kako se postiže iznenađenje, podrazumijevajući i napad s trojkom u pozadinu neprijatelja, o načinima demoralizacije protivnika, o ulozi bombaša, o likvidiranju neprijatelja u kućama, o borbi s tenkovima, kamionima i vozovima, o cijelishodnosti gađanja aviona, o ratnim lukavstvima, sve do presvlačenja u neprijateljska odijela.

Pored praktične obuke na oružje i dopunskih saznanja o korišćenju raznih tipova puškomitrailjeza i mitraljeza, pušaka, pištolja, bombi, municije, od trombona do topa, protivtenkovske puške, benzinske flaše i nagazne mine, mnogi rukovodioci u Brigadi saslušali su kraća predavanja, a i sami su iznosili svoja saznanja o komandovanju desetinom, vodom i četom u borbi, o dužnostima rukovodilaca i njihovom izvještavanju o toku borbe, o rukovodiocu kao vaspitaču, o izviđanju zemljišta i neprijatelja, o obezbjedenju na maršu i odmoru, zastancima i predancima, o prethodnicama, pobočnicama i zaštitnicama, o radu patrola na kršu, o taktičkim i higijenskim uslovima kojima treba da odgovori kantonman, logor i bivak, o komori i njenoj ispravnosti, kako se ponašati u neočekivanim okolnostima, ukratko - cijela Brigada je bila usredsređena na to (makar je više riječ o razgovorima nego o predavanjima, veoma kratkim i veoma konciznim kazivanjima bivših oficira i podoficira) da se što prije realizuje osnovni zahtjev koji je Štab 13. brigade označio svojom posljednjom rečenicom u svom uputstvu: »Na svim oružjima biti uporan u nastavi sve dok borci postanu majstori svog oružja!«⁸⁰¹

Napadati kad neprijatelj to ne očekuje, uz što manje žrtava, jer »zauzeta kota ne donosi slobodu već ljudi koji osvajaju kote«, makar to neko označavao pretjeranim taktiziranjem ili oportunizmom, kako je često govorio komandant brigade Danilo Komnenović, boriti se upravo tako kako se tukao i njegov 5. bataljona 10. brigade na međama Neretve i Sutjeske, kada je iz žestokih sudara sa njemačkim jedinicama iz pete ofanzive izšao kompaktniji od drugih bataljona a u najkritičnijem periodu 10. brigade u ljeto 1943. bio njen najorganizovaniji borbeni kolektiv, sve to što je bilo i kako se borilo značilo je za Brigadu značajno iskustvo, uljevalo je snagu i samopouzdanje, uvjerenje da se i kroz obuku može mnogo novog saznati i sa manje žrtava stići do pobjede. Bilo je sve manje onih koji su kritikovali »jugoslovenštinu«, sve manje začudenih što komandant 4. bataljona i njegov zamjenik, Milan Tabaković i Milan Bjelogrlić, »uludo troše municipiju« na obuci i gađanju na kamenjaru i u šumi, zašto i stari borci vježbaju sa mladima, zašto od pet metaka koje su imali, štab ovog bataljona odvaja dva za vježbu, a tri - za bojište.

Da to nije bilo »neracionalno trošenje municije i vremena«, već stvaranje preduslova za »racionalno i vješto ratovanje«, ubrzo su potvrdili događaji na bojištu, znatno ranije nego što će Milan Tabaković postati zamjenik komandanta, a zatim posljednji ratni komandant 13. brigade, a Milan Bjelogrlić komandant 4. bataljona.

⁸⁰¹ VII, ANOP-a, kut. 1152/1, fas. 1, dok 12.

»Ljevičari« i »anarhisti«

Vojnostručno, moralno-političko, kulturno-prosvjetno, sanitetsko i organizaciono osposobljavanje i učvršćenje bataljona odvijalo se u dosta povoljnim uslovima, jer u istočnoj Hercegovini tokom juna gotovo da nije bilo većih borbi sa njemačkim jedinicama, koje su sa ustaško-četničkim snagama čuvali i obezbeđivali svoje garnizone, izuzev u Ljubinju i Planoj, izbjegavajući i pokrete između svojih uporišta.

U tom predahu i povremeno »zatišju«, kada su udarne brigade sable u izolovane garnizone sve neodlučnijeg neprijatelja, dobrim dijelom načetog i obeshrabrenog u žestokim majske borbama »slabog morala i borbenosti«, kako je Štab 29. divizije obavijestio 2. udarni korpus, kada je »pljačkanje od strane četničkih bandi u ovome mjesecu dostiglo vrhunac«, bilo je sve očiglednije da su se hercegovačke četničke brigade, okupljene u Nevesinjskom i Trebinjskom »korpusu« uveliko osipale i pojedinci dolazili u naše redove.

Tada je 13. brigada zatvarala pravce koji su vodili od Stoca ka Dabarškom polju i od Stoca ka Ljubinju, 10. brigada je bila u širem području Nevesinja i povremeno je svoja dejstva usmjeravala prema komunikaciji Nevesinje - Mostar, 11. je zatvarala pravac od Gacka ka Bileći, a 12. brigada je u širem području Bileće zaprečavala i odbijala pokušaj četnika iz bilečkog garnizona da pljačkaju i terorišu stanovništvo koje se sve odlučnije uključivalo u narodnooslobodilačku borbu.

Dva partizanska odreda, Sjevernohercegovački i Južnohercegovački, dejstvovali su partizanskim načinom ratovanja u dubini neprijateljevog rasporeda, što je sve skupa omogućavalo uspješno branjenje slobodne teritorije i brze intervencije u svim pravcima, dočekivanje i uništavanje neprijateljevih kolona koje bi krenule iz garnizona ka slobodnoj teritoriji radi sjedinjavanja i protjerivanja naših snaga. Takvim postavljanjem brigada bio je osiguran oslonac na slobodnu teritoriju Crne Gore, a u slučaju da neprijatelju, ipak, uspije da brigade potisne i odbaci, stvorene su mogućnosti da se jedinice, manevrom desnim krilom sjeverno od Gacka u pravcu Nevesinja, zabace u neprijateljevu pozadinu i napadnu protivnika u leđa.

To se nije dogodilo, jer su neprijateljeve snage u junu bile u defanzivi i nisu pokušavale da vrše jače napade, izbjegavale su da uspostavljaju neposrednije veze između garnizona, svodeći svoje akcije na povremene neuspjele ispade. I u tim okolnostima neprijatelj je imao, pored ranjenih i zarobljenih, 142 poginula, a brigade i odredi 28 poginulih i 48 ranjenih.

»Jedinice divizije sposobne su za vođenje borbe na otvorenom terenu« i »svi rukovodioci su pokazali dovoljno udarnosti i manevarske sposobnosti, kao i sposobnosti u vođenju svojih jedinica«, kako je Štab 29. divizije pisao 2. korpusu o dejstvima u junu 1944,⁸⁰ kada je i politički komesar obavijestio komesara Korpusa da nova, 13. brigada, ima tri bataljona, da 1. bataljon ima 85 boraca i da je njegovo brojno stanje

⁸⁰ Zbornik NOR, IV/26, dok. 90.

znatno opalo, da je 4. bataljon »kosturni bataljon« nove brigade, da je 3. bataljon »vrlo borben i iskusan tako da zaista može služiti kao kostur nove XIII hercegovačke NOU brigade«, da će taj bataljon, koji je »vodio po Hrgudu uspješne borbe i pokazao veliku upornost pod artiljerijskom vatrom, ubrzo postati dobar bataljon sa uvodenjem potrebne discipline i političke svijesti«, ukratko, da će i Štab Divizije nastojati da XIII brigada što brže poveća brojno stanje koje joj sada iznosi nešto preko 300 ljudi«.

Teškoće ratovanja ispoljene su i u većem dezertiranju boraca, jer je tokom maja dezertiralo iz Divizije 210 boraca (70 iz brigada, 130 iz odreda), mahom mobilisanih omladinaca ili prebjeglih iz četničkih i domobranskih jedinica, čije slabo borbeno iskustvo i nedovoljna politička zrelost nisu izdržali iskušenja bliskih i bespoštenih sudara, vraćajući se, najčešće, kućnom ognjištu, skloništima usjećenim u kamene procjepe i vrtače.⁸²¹

Tu zbunjenu, politički neupućenu i rasutu vojsku valjalo je brižljivije okupljati i dočekivati, učiti i vaspitavati, jer komunisti i skojevci su na svojim sastancima utvrdili da je bilo »dezerterstava, pored ostalog, i zbog nedovoljne topline starih boraca i rukovodilaca prema novim borcima«, tj. »održavane su konferencije i politički časovi kada su borci bili umorni, nije se u pojedinim bataljonima znalo podesiti politički rad prema vojničkim akcijama«, za vrijeme ofanzive borci nisu upoznavani sa »uspjesima ostalih jedinica i sa stanjem u Hercegovini, pa je kod pojedinaca izazivalo neobavještenje i izvjesnu malodušnost«, a uz to, »nije bilo dovoljno bavljenja bataljonskih komesara među borcima što se u toku ofanzive pokazalo nepravilno i netaktično«.

Sva ta »oboljenja« zahvatila su i 13. brigadu, pa je zbog toga komesar Divizije Dragiša Ivanović na konferenciji svih boraca 1. bataljona, u kojem su se »osjećali ostaci izvjesnih ljevičarskih istupa, a naročito po pitanjima Saveznika, bratstva među narodima, odnosa prema stanovništvu itd.«, objašnjavao aktuelna zbivanja u zemlji i svijetu, a i drugi su se »osvrnuli na greške pojedinaca i nedostatke bataljona kao celine«.

»Ljevičari« ili »omladinski ekstremisti«, neki su ih označavali i kao »anarhisti«, više su isticali u neposrednim razgovorima klasno od nacionalnog, govorili »zašto da se bore za neku nedovoljno jasno definisanu demokratsku Jugoslaviju, a ne komunističku Jugoslaviju«, zašto su »potrebni kompromisi sa jugoslovenskom i svjetskom buržoazijom«. Takve slabosti, koje nisu bile bezazlene, zahvatile su ne samo mobilisane zbog iskušenja prvih borbi, već i nekoliko starijih boraca iz 1. bataljona, među kojima su se našla i dva samovoljna, izuzetno hrabri borci Mostarskog bataljona, pored desetak mladića iz dubravskih sela koji su se sa Hrguda vratili u svoj kraj.

Bilo je to i vrijeme kada se u brigadama osjetio »veliki nedostatak u broju intelektualaca«, pa se »naši borci ne upoznaju brzo sa važnim osnovnim pitanjima iz opštег znanja«, kada se u Diviziji nije uspjevalo

⁸²¹ Zbornik NOR, IX/6, dok. 68.

»izdati brigadne listove, niti divizijski list«, dobrim dijelom i zbog »nedovoljno razvijene tehnike«, stalnih borbi, ali i zbog oštре kritike koja dočekuje »na nož« neuspjelije tekstove, pa otuda »donekle i strah od pisanja«, da se »niži politički rukovodioci teško usuđuju da napišu politički članak«. Ni 13. brigada nije izdala svoj brigadni list. Na to će se čekati više mjeseci, a ni bataljoni, izuzev ponekad četnih džepnih novina, nisu imali svoja glasila. Bile su to teške ruke za pisanje.

Iako je tog ljeta 1944. u Diviziji radio samo jedan doktor medicine, a sanitetski referenti bataljona bili gotovo isključivo priučene bolničarke (u 13. brigadi je bio referent saniteta student medicine Alica Krpo s izvjesnom praksom u mostarskoj bolnici), borci su imali dobru kondiciju jer su imali dovoljno mesa i hljeba, a ponekad mlijeka i krompira.

»Sada je 13. brigada najoskudnija u odjeći i obući, pa ćemo joj čim dobijemo još pomoći pored ovoga što smo joj sada dodijelili oko 150 pari cipela i odijela«, pisao je komesar Divizije 25. juna 1944, napominjući da je »pomoć koja je primljena od Saveznika imala veliki uticaj na raspoloženje naših boraca«, da su i »padobrani odigrali dobru političku ulogu« jer su »konjovodci iz raznih sela koji su gonili materijal za brigade, dobivši po jedno parče od padobrana, popularisali ekonomsko stanje naših jedinica, u čemu su i pretrjerivali, a naročito u pogledu oružja i municije«, odnosno da su »akcije na kamione u južnoj Hercegovini učinile da je preko polovine naših boraca obuveno u gumene opanke, što je jedini izlaz po terenu Hercegovine, jer bi inače bili bosii«.⁸³⁾

Borci u opancima, kojima njemačke komande nikako nisu mogle doskočiti u otvorenoj borbi i za njih bili neuvhvatljivi, svugdje prisutni, ali nigdje vidljivi u kamenjaru, tog juna četrdeset četvrte, uoči nove neprijateljeve juliske ofanzive, bili su svjesni svojih mogućnosti i uspjeha iz prethodnih borbi, sloma ofanzive u Crnoj Gori i Sandžaku, vazdušnog desanta na Vrhovni štab u Drvaru, ofanzivnih operacija NOVJ širom zemlje, posebno svjesni značaja otvaranja »drugog fronta« u Francuskoj, približavanja Crvene armije našim granicama. Sve to, smatralo je komesar Divizije, »učinilo je da je borbenost zaista na visini i da« ima nekoliko bataljona, koji su samouvjereni u ovoj situaciji u svoju udarnost toliko, da je čak potrebno intervenisati da ne ginu prekomjerno«, da se rukovodioci u većini jedinica odlikuju prodornošću, pri tom pribavljajući se koliko mnogi borci u Diviziji bili dovoljno izdržljivi u uslovima gladi, »kako zbog nedovoljne političke čvrstine, tako i zbog navike da mnogo jedu«.

Trebalо je u selima širom Hercegovine odlučnije mobilisati »besposlene naoružane ljude, koji bi htjeli da ostanu prijatelji naše borbe, a da u njoj ne učestvuju«, ukratko, predstojala su nova iskušenja, kadrovska i druga organizaciona sposobljavanja. Na položaje 13. brigade, koji su se protezali od Hrguda do Snježnice, na više od deset kilometara planinskog područja, tog juna 1944. stigli su novi politički i vojni rukovodioci, Brigada se kadrovski jačala, užurbano se spremala, kalila.

⁸³⁾ Zbornik NOR, IX/6, dok. 68.

Među njima su bili Lutvo Džubur,⁸⁴⁾ rukovodilac Skoja u Brigadi, srednjoškolac iz Fazlagića Kule, dotadašnji omladinski rukovodilac 5. bataljona 10. brigade; Sveti Kovačević⁸⁵⁾ i Kosto Burica,⁸⁶⁾ politički komesar i zamjenik komesara 3. bataljona, gdje su se ponovo sreli i nastavili da zajedno ratuju, kao i na Sutjesci u ljeto 1943. sa komandantom bataljona Spasom Dobranićem, i 300 boraca 13. hercegovačke NOU brigade.⁸⁷⁾

⁸⁴⁾ Pukovnik JNA u penziji. Živi u Zagrebu.

⁸⁵⁾ Pukovnik JNA u penziji. Živi u Beogradu, magistar. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, sa mlađim bratom prošao petu ofanzivu u 10. brigadi, član KPJ od 1941. Od 7. decembra 1944. politički komesar 10. hercegovačke brigade.

⁸⁶⁾ Rođen 1913. u selu Suzine, politički komesar čete Stolačkog partizanskog bataljona i član KPJ od oktobra 1941, prošao petu ofanzivu u 6. bataljonu 10. brigade, penzionisani oficir. Živi u Sarajevu.

⁸⁷⁾ Borci, komandiri i komesari Mostarskog bataljona, njih 92, koji su bili na prvoj smotri 13. brigade na Divinu 13. juna 1944: iz *Mostara* - Alikafić Husein, Antunović Mladen, Bajić Veselinka Boba, Bajramović Angisa Gisa, Bakija Muhamed, Berhamović Abaz, Čemalović Enver, Čišić Zijo, Čustović Zikrija, Čvoro Lazar, Dvizac Mehmed Meha, Džađo Salko, Efica Muntica Sifa, Elezović Razija, Fejić Esad, Filjak Mišo, Frenjo Mehmed, Gozo Osman, Grabovac Mustafa, Hadrović Mustafa Safet, Hadžiomerović Mehmed, Hadžiosmanović Mithat, Hamzić Ahmed, Hasanbegović Mersuda, Jakupović Ešfer, Jusufović Sulejman, Kokanović Mehmed, Kreso Alija, Kupusija Jusuf, Livnjak Omer, Marie Ibro, Masleša Ramo, Miletić Ljubo, Mišić Šefika Fika, Mrgan Hilmija, Neimarević Pavle, Nezirević Mehmed Mešak, Novak Jaroslav, Novo Džemal, Pužić Čazim, Pužić Hajrudin, Repeša Salko, Ridanović Fadil, Selimodžić Ziba Monika, Skočajić Branko Mešak, Spahić Osman, Tikvina Ahmet, Trbonja Mehmed, Nožić Ševko, Jugos Osman, Musić Sefik, Trutina Nikola, Uljarević Gojko, Zalihić Mustafa, Zuhrić Muhamrem, Zuljević Šefkija; iz *Konjica*: - Andrić Ilija, Andrić Momčilo, Andrić Savo, Bektašević Hakija, Belša Ljubica, Bjelica Milorad, Bjelica Mladen, Bjelica Srdan, Balić Halil, Ćesir Dervo, Ćesir Huso, Ćesir Salko, Džumhur Abdurezah, Hadžialić Alija; Kalem Mijo, Kuljanin Pavle, Lambić Angelina, Lojur Vlado, Mahazin Đordžo, Mićević Stevo, Nuhić Džanko, Nuhić Nurko, Nuhić Sabit, Numić Fadil, Pirkić Avdo, Prohić Suljo, Ramić Meho, Sarić Drago, Sunagić Faik, Siniković Jovo, Siniković Ilija, Trnka Vaska (?); iz Imotskog - Knežević Milan, Pjanic Lukiša, Šindik Savo; iz Čapljine (Bivolje Brdo) - Korać Tahir. Spisak je sačinjen u Odboru za pisanje istorije revolucionarnog pokreta Mostara, b) Za ovaj i druge bataljone (2, 3. i 4. koji nemaju spisak boraca i starješina u vrijeme formiranja 13. brigade, a svih bataljona su bez takve evidencije do kraja rata), autor ove monografije i borci 13. brigade koji žive u Beogradu, Sarajevu i Mostaru nastojali su da sačine, i u tome su uveliko uspjeli, poimenični starješinski i, manje uspjeli, borački sastav, prije svega, koristeći se personalnim i drugim podacima iz Vojnoistorijskog instituta, pregledi poginulih koju su se dosta brižljivo vodili u Štabu Brigade, naredbe o postavljenjima na dužnosti, o unapređenim, premještenim, mobilisanim, pristiglim iz gradova, kažnjjenim, upućenim na kurseve i škole, zatim iz knjige »29. hercegovačka divizija« za članove Štaba Brigade i štabove bataljona, o poginulima i drugue njene izvore, odnosno objavljene ili pripremljene spomenice palih boraca iz više hercegovačkih mesta (Trebinja, Bileće, Nevesinja, Čapljine, Stoca, Gacka i Mostara), razumljivo, uz dužnu zahvalnost opštinskim odborima SUBNOR koji su, na osnovu svoje dokumentacione arhive (pregledi sačinjeni 1950. godine, dopunjeni i upoređeni 1986. i 1987.), podatke o poginulim i preživjelim borcima 13. brigade sa njihovog zavičajnog područja poslali Odboru za pisanje monografije o 13. hercegovačkoj brigadi u Beogradu (predsjednik general-potpukovnik Danilo Komnenović). Sačinjeni na tim izvorima, pregledi objavljeni u ovoj publikaciji dosta su vjerodostojni, prije svega, o poginulim borcima, bez obzira na izvjesne previde u spiskovima preživjelih boraca i izostavljena imena jednog broja Italijana, Poljaka i tridesetak boraca iz fočanskog kraja koji su u Brigadu stigli u vrijeme posljednjih borbi na Ivan-planini, marta 1945. godine.